

SYTUACJA CERKWI PRAWOSŁAWNEJ NA RUSI MOSKIEWSKIEJ OD 1589 DO 1653 R.¹

Początkiem nowego okresu w historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej był Wielki Sobór Moskiewski 1589 r., na którym to ustanowiono instytucję Moskiewskiego Patriarchatu. W dziejach Cerkwi Rosyjskiej instytucja ta przetrwała do 1721). Utworzenie patriarchatu było jednym z najważniejszych wydarzeń historycznych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego². Okres Patriarchatu przypadł jednocześnie na czasy władzy carów moskiewskich, którzy stali się uosobieniem monarchii.

Upadek Bizancjum przyczynił się do swoistej restauracji idei Cesar-

¹ Niniejszy tekst jest fragmentem przygotowywanej rozprawy doktorskiej pod kierunkiem prof. dr hab. Antoniego Mironowicza na temat: „Reformy patriarchy Nikona”.

² W II poł. XV w., w związku z upadkiem Konstantynopola (1453) i ustawieniem na metropolitę, przez rosyjski sobór biskupów, biskupa riazanskiego Jonasza, nastąpił podział ruskiej metropolii na dwie części: moskiewską, która stała się de facto całkowicie niezależną autokefaliczną cerkwią i kijowską – z hierarchą zależnym od Konstantynopola. Nie bacząc na ten podział obydwie metropolie wzbogacały swoją duchową spuściznę poprzez liczne kontakty wiernych, ich migrację oraz rozprzestrzenianie literatury religijnej, chociaż między ich przedstawicielami nie istniała żadna więź jurysdykcyjna. Jedną z podstawowych przyczyn szybkiego rozwoju moskiewskiej metropolii stały się wspólne interesy, zarówno władzy cerkiewnej, jak i świeckiej w dążeniach do wzmocnienia prawosławia na Rusi i obrony wiernych prawosławnych przed uciskiem ze strony inosławnych władców poza jej granicami, a w szczególności na południowo- zachodnich i zachodnich ziemiach.

Od końca XV w. można zaobserwować aktywną budowę państwa, tworzenie rosyjskiej autokracji. Głównym celem tego okresu było dążenie do formułowania takich przykładów stosunków między Kościołem i wielkksiążęcą (a później carską) władzą, które na podstawie przejęcia bizantyjskiego modelu kulturowego władcy miało doprowadzić do tzw. symfonii między duchowieństwem i państwem, tj. symfonii władzy. Stąd też jednym z najważniejszych punktów okresu moskiewskiej metropolii była koronacja na tron carski Iwana IV (16 I 1547) przez metropolitę Makarego i zatwierdzenie carskiego tytułu przez patriarchę Konstantynopola w 1560 r. Znaczącą decyzją w tych przedsięwzięciach były sobory 1547-49 r. i Sobór Stu Rozdziałów potwierdzające duchową dojrzałość Rosyjskiej Cerkwi. Końcowym jak tych dążeń do samo niezależności i początkiem nowego etapu w dziejach Rosyjskiej Cerkwi stał się 1589 r.

stwa Bizantyjskiego w byłym państwie moskiewskim. Moskwę postrzegano jako Nowy Konstantynopol, a tym samym i Trzeci Rzym³. Zgodnie z tą teorią pojawił się w Moskwie *basileus* - odpowiednik imperatora bizantyjskiego, którego na Rusi nazwano carem, a następnie patriarchą.

Pierwszym carem ruskim został Iwan IV Groźny, patriarchą zaś Hiob (intronizowany w 1589 r. wraz z ustanowieniem patriarchatu). Chociaż Bizancjum formalnie już nie istniało, a kontakty między Moskwą a Konstantynopolem zostały na długo przerwane, toteż Ruś nie kierowała się realnie istniejącą tradycją, lecz własnym wyobrażeniem na temat państwa teokratycznego. „Nie powinno więc dziwić – stwierdza Borys Uspieniski – że bizantyjski model kulturowy w istotny sposób został zmieniony w ruskim kontekście; zgodnie z tym faktem w bardzo wielu aspektach orientowania się na Bizancjum doprowadziło to do pojawienia się całkowicie nowych form (nieznanych wcześniej ani na Rusi, ani w Bizancjum): jak często bywa, subiektywny punkt widzenia na restaurację prowadzi do nowatorstwa”⁴. W wyniku takiego przyswojenia modelu bizantyjskiego w Księstwie Moskiewskim pojawiła się nowa koncepcja władcy, posiadającego szczególnie charyzmat: cara i patriarchy. Koncepcja ta określiła w przyszłości specyfikę rosyjskiej zależności między władzą duchową i świecką. Wraz z pojawieniem się patriarchy, Moskwa ostatecznie upodobniła się do Konstantynopola, jako stolicy Trzeciego Rzymu. Znaczenie tego wydarzenia polegało na tym, że patriarcha Kościoła Ruskiego, stał się członkiem pentarchii, to jest grupy pięciu patriarchatów najważniej-

³ Po raz pierwszy idea Trzeciego Rzymu pojawiła się u mnicha Teofila, starca monasteru pskowskiego św. Eliasza, za czasów Wasyla III. W 1521 r. Michał Munechin, człowiek wykształcony, będący posłem w Egipcie, przywiózł do Moskwy napisany przez Teofila chronograf, zawierający opis historycznych wydarzeń od najdawniejszych czasów, z którego to pochodzi sławna fraza: „...Stary Rzym padł od herezji Apolinarego, Nowy Rzym – Konstantynopol, zajęty został przez Turków, a trzeci Rzym – to Moskwa. Dwa Rzymy upadły, Trzeci stoi, a Czwartego nie będzie”. Prawdopodobnie ów chronograf znany był także w czasach cara Iwana IV i posłużył mu do redagowania zbiorów latopisów, zawierających proroczą myśl o Rusi, jako ostatniej przystani prawdziwej wiary. Na przełomie XVI-XVII w. istniała już duża liczba takich latopisów świadczących o bardzo mocnym zakorzenieniu w świadomości Rosjan tej idei. Por. Metr. Ioann, *Samodzierżawije ducha. Oczerki ruskogo camosoznaniija*, Sankt - Pietierburg 1995, s. 53-59; o idei Trzeciego Rzymu patrz także: S. Zienkowskij, *Trietij Rim* [w:] *Żurnal Znanijsie-sita*, 10:1993, s. 121-132; I. A. Kirilow, *Tretij Rim*, Moskwa 1996.

⁴ B. Uspienskij, *Car i patriarcha*, Katowice 1999, s.16.

szych katedr wezwanych do rządzenia Kościołem powszechnym. Prawosławie na terytorium wielu prowincji cerkiewnych oraz samych patriarchatów znajdowało się pod silnymi wpływami innowierców (w szczególności mahometan), i poddane było prześladowaniom. Z tego powodu wiara prawosławna na Rusi stała się w pełnym tego słowa znaczeniu panującą, ochraniającą prawami i cieszącą się ogólnym poważaniem ze strony władz i narodu. Ruś Moskiewska stała się głównym przedstawicielem jedynie ochraniającego i broniącego prawosławia państwem w całym świecie. W taki sposób rozumieli to mieszkańcy ziem ruskich i krajów sąsiednich⁵.

O pełnej niezależności Kościoła Rosyjskiego można już mówić w okresie, kiedy to na tronie metropolitalnym zasiadł metropolita Hiob. Wówczas to wszelkie związki metropolii moskiewskiej z Konstantynopolem ograniczały się do pomocy „cierpiącemu Wschodowi”, za którą przyjeżdżali liczni duchowni przedstawiciele wschodnich hierarchów oraz mnisi z klasztorów Atosu, Palestyny, Egiptu, Serbii i wielu innych miejsc zamieszkałych przez ludność prawosławną. Jednakże w tym czasie pozostawała jeszcze nominalna zależność metropolity moskiewskiego od patriarchy Konstantynopola. Ostatecznie jednak księstwo Moskiewskie stało się mocarstwem, a patriarcha Konstantynopola trafił do niewoli tureckiej. Do tego dołączyło się jeszcze podejrzenie, dotyczące czystości prawosławia w Grecji, doprowadzające w konsekwencji do tego, iż około 1480 r. do arcybiskupiej przysięgi dołączono obietnicę, przeciwko której w swoim czasie występował Maksym Grek – nie przyjmować spośród Greków kandydatów ani na metropolitów, ani też na biskupów⁶.

Myśl o utworzeniu patriarchatu na Rusi nie była osobistym planem cara, lecz pojawiła się znacznie wcześniej (pierwsze lata XVI w.) w kręgach uczonych i wykształconych ludzi, którzy jasno widzieli rolę swego państwa, swojego władcy i Rosyjskiej Cerkwi, pośród całego świata prawosławnego. Pod koniec XVI w. na Rusi znalazł się istotny powód, przemawiający za koniecznością utworzenia patriarchatu w Moskwie – spór o prawosławie na terenach Litwy i Polski, który rozpoczął się jeszcze w 1415 r., kiedy to wielki książę litewski Witold wywalczył oddzielenie części metropolii kijowskiej od Moskwy, a zakończył się podporządko-

⁵ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1996, VI, s. 27-28

⁶ P. W. Znamienskij, *Istorijskaja Cerkwi*, Moskwa 2000, s. 216

waniem tych terenów Rzymowi w 1596 r., dzięki unii brzeskiej. Działania jezuitów⁷, zniechęcające prawosławnych do podtrzymywania kontaktów z Grekami, niejednokrotnie argumentowane przestarzałością i nieodłącznością Greckiego Wschodu, pobudzały Moskwiczów do poczucia wyższości nad Grekami, niedowierzania im oraz potrzeby niezależności jurysdykcyjnej, a także utwierdzały w przekonaniu o prawdziwości i prawidłowości wybieranej drogi.⁸ Dlatego też, gdy w 1589 r. do Moskwy przybył patriarcha Antiochii Joachim – jako pierwszy spośród patriarchów wschodnich, który odwiedził Rosję, w czasie jego pobytu w Moskwie zrodziła się bardzo dynamicznie myśl o utworzeniu moskiewskiego patriarchatu. Na posiedzeniu bojarskiej dumy na przełomie czerwca i lipca 1586 r. car Fiodor przedstawił prośbę o utworzeniu patriarchatu. Po kilku dniach od przyjazdu patriarchy, metropolita Dionizy przy pierwszym spotkaniu z patriarchą Joachimem okazał nie tylko swą równość, ale i wyższość przez udzielenie pierwszemu błogosławieństwa⁹. Takie zachowanie metropolity Dionizego miało dać odczuć patriarche, że on – ruski metropolita, tak samo jest zwierzchnikiem Cerkwi autokefalicznej, jak patriarcha antiocheński, a jego władza obejmuje znacznie większe i sil-

⁷ Piotr Skarga w dziele „*O jedności Kościoła Bożego nad jednym Pasterzem. Y o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z przestrogą y upominaniem do ruskich narodów przy Grekach stojących: rzecz krótka na trzy części rozdzielona: teraz przez ks. Piotra Skargę, Zebrania Pana Jezusowego, wydana... w Wilnie w drukarni Jego ks. Mości P. Mikołaja Chryztopha Radziwiłła, Marsz. W. Lit. Etc. 1577*” charakteryzuje wyznanie greckie: „ci są Schizmatykowie, którzy tylo jedną wiarę wspólną ze wszystkimi katoliki chrześcijany mają, ale jednej głowy wspólnej nie mają, heretycy ci, którzy i jednego i drugiego nie mają”. Patrz: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii Brzeskiej*, Kraków 1912, s. 27. „W tym czasie kościół ruski, w wyraźnej zostaje zawisłości od Carogrodu. Ale ta zawisłość jest fatalna dla kościoła ruskiego. Patriarchowie carogrodzcy, strącani i podnoszeni przez Sultanów, złotem zdobywający i złotem utrzymujący się przy najwyższej godności duchownej, nie dbają o potrzeby kościoła ruskiego, zanadto są bezsilni i zającą czem innym, żeby mieli tępić nadużycia w kościele ruskim, podnosić poziom wykształcenia duchowieństwa ruskiego.” W innym miejscu znajdujemy takie wyjaśnienie Skargi: „wtedy, gdy Rusini przyjmowali wiarę od Greków, była ona dobrą, katolicką, dopiero niedługo potem Grecy, widząc szerzenie się władzy biskupa rzymskiego w Bułgarii, oderwali się od kościoła rzymskiego i zaczęli ją nienawiści szerzyć ku temu kościołowi wśród Słowian wschodnich”, czyli jak się Skarga obrazowo wyrażał „wiarę świętą przaśną i czystą, tym kwasem starym rozerwania szatańskiego i nienawiści zakwasili”. J. Tretiak, *op. cit.*, s. 64.

⁸ Por. A. W. Kartaszew, *Oczerki po istorii Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1997, II, s. 11-12.

⁹ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 28.

niejsze terytorium. Patriarcha zaskoczony takim zachowaniem i doskonale rozumiejąc ten gest, próbował za pośrednictwem tłumacza zwrócić uwagę na niewłaściwe zachowanie zwierzchnika Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, widząc brak jakiegokolwiek zainteresowania ze strony cara oraz duchowieństwa, poprzestał na tym¹⁰. W taki oto sposób moskiewscy dyplomaci przygotowali grunt do rozmów o powołaniu patriarchatu rosyjskiego. Sam car Fiodor Michajłowicz, goszcząc u siebie patriarchę antiocheńskiego w dniach od 25 czerwca do 1 lipca, zdążyła w ciągu tygodnia poinformować bojarów i duchowieństwo o chęci utworzenia patriarchatu. Również car po radzie ze swoją żoną Ireną przedstawił wniosek patriarche o ustanowieniu w Moskwie patriarchatu i otrzymał satysfakcjonującą od niego odpowiedź. Patriarcha Joachim jednak podkreślił, że do realizacji tego zamierzenia potrzebna była zgoda wszystkich patriarchów Wschodnich i obiecał przedłożyć prośbę cara Soborowi Wschodniej Cerkwi¹¹. Należy jednak nadmienić, że wszelkie dysputy pomiędzy patriarchą a carem odbyły się w tajemnicy. Fakt ten potwierdza brak jakichkolwiek dokumentów pisanych na ten temat, być może, jak twierdzi Kartaszew¹², w obawie przed Rzeczypospolitą, aby nie wystąpiła przeciwko planom Moskwy.

Rok później, 28 czerwca 1587 r., niejaki Grek Mikołaj, posłaniec konstantynopolański i antiocheńskiego patriarchy, przywiózł patriarche zaproszenie patriarche moskiewskiemu od wszystkich patriarchów Wschodnich do Konstantynopola, w celu rozpatrzenia carskiej prośby. Patriarchowie wyrazili również chęć przysłania patriarchy jerozolimskiego ze wszelkimi dyspozycjami i wskazówkami, w jaki sposób wybrać i postawić na Rusi patriarchę¹³. Latem 1588 r. przybył do Moskwy nie pa-

¹⁰ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 12 – 13.

¹¹ Wielu historyków rosyjskich, jak N. M. Karmazin, M.M. Szczerbatow, R. G. Skrynnikow dopatrują się głównej przyczyna utworzenia patriarchatu w Rosji w tym, że Borys Godunow próbował ziszczyć swoje plany, co do obsadzenia na tronie patriarchalnym swego ulubieńca bp rostowskiego Hioba, dla czysto prywatnych celów. Jednakże metropolita Makary, a w ślad za nim A. J. Szpakow uważają ten pogląd za bardzo jednostronny, tendencyjny i nieprawdziwy chociażby, dlatego, że kiedy rozpoczęły się debaty na temat utworzenia patriarchatu metropolitą nie był ulubieniec Borysa – pokorny Hiob, lecz energiczny i odważny hierarcha o wysokim dostojeniu i nieprzychylny Godunowi metropolita Dionizy.

¹² A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 14.

¹³ *Statiejnyje spiski bywszego Posolskogo prikaza, chraniaszczijesia w Moskowskom gławnom archiwie Ministerstwa innostrannyh diel po oddieli „Greczeskije diela”*, Nr 2, s. 378 – 379.

triarcha jerozolimski, lecz konstantynopolski Jeremiasz II. Po powrocie z niewoli tureckiej (1584-88 r.) z wyspy Rodos, Jeremiasz II pragnął wznowić pozycję patriarchatu, która osłabła w ciągu rządów jego poprzednika - patriarchy Teolepta II¹⁴. Patriarcha Teolept II utracił wszelkie uposażenie i świątynię katedralną. W poszukiwaniu pomocy finansowej oraz zdobycia środków na wykup utraconego mienia Jeremiasz II udał się do Moskwy. Niestety jego wiedza na temat oczekiwań na Rusi odpowiedzi dotyczącej utworzenia patriarchatu była znikoma, i w wyniku przejmowania władzy patriarchalnej najwyraźniej problem ten wymknął mu się z rąk, dlatego też tak naiwnie postanowił upokorzyć grecką dumę i udać się z prośbą o pomoc na Ruś. Patriarcha Jeremiasz II przybył do Moskwy z „pustymi rękami”. W Moskwie nie spodziewano się takiego rezultatu, tym bardziej po listownych dyspozycjach i obietnicach przywiezionych przez wspomnianego wcześniej Greka Mikołaja. Niewątpliwie po przyjeździe patriarchy Jeremiasza II na Ruś moskiewscy dyplomaci zrozumieli, że przyczyny jego przyjazdu są wręcz prozaiczne i nie związane z utworzeniem patriarchatu. Darowane wcześniej przez cara patriarche Teoleptowi bogactwa okazały się próżnymi. W Moskwie dało się odczuć rozczarowanie z postawy patriarchatu, wynikające z braku konkretnych odpowiedzi i braku oczekiwanego przez Moskwę stanowiska, w stosunku do powołania patriarchatu. Sam car, podczas pobytu Jeremiasza II, wyznaczył dodatkowo grupę wojskowych pod dowództwem Grzegorza Naszczokina, w celu szczególnej opieki nad gośćmi i „politycznego nad nimi nadzoru”, dzięki której zarówno patriarcha jak i cała jego świta byli pozbawieni jakiegokolwiek kontaktu z zewnątrz. Po uroczystym powitaniu zakwaterowano ich na Riazzańskom Podworije, niczym w całkowitym zapomnieniu pod honorowym „aresztem”, na stosunkowo długi okres kilku tygodni.

Metropolita Dionizy odnosił się z szacunkiem wobec patriarchy konstantynopolitańskiego. A. W. Kartaszew¹⁵ podaje trzy przyczyny wyjaśniające takie jego postępowanie. Po pierwsze, patriarcha Carogrodu był najstarszym rangą z patriarchów Wschodniej Cerkwi oraz zwierzchnikiem Cerkwi Matki¹⁶ dla Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Po drugie, patriarcha przywiózł ze sobą w darze wiele relikwii świętych, a jego poprzed-

¹⁴ Por. A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, t. II, s. 16 – 17; Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s.29; 31.

¹⁵ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s.18-19.

¹⁶ Cerkiew-Matka jest to cerkiew, która udziela autokefalii danemu Kościołowi.

nik - Joachim przyjechał „z pustymi rękoma”, jedynie po pieniądze. Po trzeciej, do wizyty patriarchy Borys Godunow zdążył już zrealizować swój zamiar co do zamiany metropolity Dionizego na swego kandydata Hioba.

Nie bez znaczenia były także inne względy czysto polityczne. Kiedy patriarcha Jeremiasz II znajdował się na terenie Lwowa, oczekując na zezwolenie przekroczenia granicy, zastanawiano się nad możliwością przeniesienia katedry patriarchalnej do Kijowa. Podobne plany istniały w katolickich kręgach od początku lat 80-tych XVI w., w związku z przygotowaniami do unii oraz próbą rozprzestrzenienia reformy kalendarza przez papieża Grzegorza XIII na prawosławnych terenach Rzeczypospolitej. Przeciwno tym projektom patriarcha Jeremiasz II silnie się przeciwstawiał, jako niezgodnej z aleksandryjskimi paschaliami ustanowionymi na I Soborze Powszechnym¹⁷. I chociaż żadne z historycznych rosyjskich materiałów źródłowych¹⁸ nie wspomina o tych planach, należałoby sądzić, że w kontekście zaistniałej sytuacji międzynarodowej zaproponowano w Moskwie patriarchsze przeniesienie swojej siedziby na ziemie ruskie. Przy czym propozycje te wynikały bardziej z chytrkości i przebiegłości Moskwiczów niż szczyrych zamiarów. Stopniowo czyniono rozważania o możliwości utworzenia patriarchatu. Początkowo stanowisko patriarchy Jeremiasza II było negatywne w tej kwestii, albowiem uważano, że jedynie sobór patriarchów może podjąć taką decyzję. Później jednak zdanie patriarchy uległo pewnym zmianom, bowiem wyraził swą zgodę na uznanie autokefalii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na podobieństwo arcybiskupstwa Ochrydy¹⁹. Plan ten nie

¹⁷ N. W. Sinicyna, *Rysskaja Prawosławnaia Cerkow w period awtokefalii* [w:] *Prawosławnaia Encyklopedia pod obszcziej red. patriarcha Moskowskogo i Wsieja Rusi Aleksija II*, T. – *Russkaja Prawosławnaia Cerkow*, Moskwa 2000, s. 78.

¹⁸ Metropolita Makary wspominał jedynie, że patriarcha Jeremiasz II podczas rozmowy z Borysem Godunowem opowiadał o swojej podróży na Litwę i o tym, co słyszał od kanclerza Jana Zamojskiego, u którego gościł dodając „są u niego pewne tajemnice”. *Patrz*: Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 33. Kogo jednak dotyczyły te tajemnice, metropolita Makary nie wyjaśnia. Istnieją pewne hipotezy, jakoby, „tajne rzeczy” dotyczyły kwestii polskiego tronu, na który jednym z pretendentów był car Teodor, a patriarcha przebywał na terenie Rzeczypospolitej w trakcie wyborów króla. Jan Zamojski wezwał go do siebie i „coś mówił” dla przekazu do Moskwy. Por. A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 20-21.

¹⁹ Była to ograniczona autokefalia, bowiem wspomniano imię patriarchy Konstantynopola na św. Liturgii i od niego otrzymywano św. Krzyżmo, a w czasie niewoli tureckiej arcybiskupstwo ochrydzkie było całkowicie zależne od patriarchy Konstantynopola, autokefalia zaś była tylko z nazwy. Por. A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 21.

odpowiadał Rosjanom. W Moskwie zaproponowano patriarchsę pozostać na Rusi i pełnienie funkcji patriarchy. Myśl ta spodobała się Jeremiaszowi II, albowiem dopuszczał on możliwość rezydowania w Moskwie i pozostania jednocześnie zwierzchnikiem Konstantynopola²⁰. Dla Rosjan przedstawiona propozycja była jedynie wstępem do dalszych pertraktacji o utworzenie patriarchatu. Według N. W. Sinicyny²¹ propozycja przeniesienia siedziby patriarchatu na Ruś złożona Jeremiaszowi II wynikała z faktu, że patriarcha, będąc Grekiem, byłby człowiekiem, do którego mieszkańcy Rusi odnosili by się z niedowierzaniem, poza tym nie znał języka rosyjskiego ani tutejszych obyczajów. Z tego powodu zaproponowano mu objęcie katedry nie w samej Moskwie, a we Włodzimierz, co z kolei patriarcha Jeremiasz II uznał za osłabienie swej pozycji i nie wyraził zgody. W rzeczywistości jednak metropolia włodzimierska miała ogromny autorytet – za władzy metropolity Iosafa opracowano oficjalny status i nadano jej nazwę „metropolia włodzimierska i całej Rusi”²². Włodzimierz nie będąc rezydencją cara nie przypadł do gustu patriarchsę, według którego katedra patriarchsza winna być tam, gdzie stolica państwa. Według A. W. Kartaszewa²³ Rosjanie zaproponowali Włodzimierz na siedzibę patriarchatu, żeby car mógł przedstawiać metropolicie moskiewskiemu sprawy państwowe i Bojarskiej Dumy. W tej sytuacji patriarcha zostałby całkowicie odsunięty od spraw politycznych. Jeremiasz II doskonale rozumiał, że patriarcha oddzielony od cara – to jedynie dekoracja pozbawiona siły, władzy i znaczenia.

Przeniesienie katedry patriarchszej do Moskwy przyczyniłoby się nie tylko do wzrostu politycznego stolicy Rusi, ale również pod względem cerkiewnym zajęłaby ona miejsce Bizancjum i stałaby się faktycznie Trzecim Rzymem²⁴. Włodzimierz stał się miejscem wskazanym przez Rosjan na katedrę patriarchszą nie po to, aby Jeremiasz II odmówił, lecz dlatego, że u Rosjan istniały pewne wątpliwości co do czystości wiary Greków i bojąc się utracić swą „prawdziwą bogobojność” byli zmuszeni do odmowy

²⁰ *Ibidem*, s. 22.

²¹ N. W. Sinicyna, *Russkaja Prawoslawnaja Cerkow...*, s. 78.

²² *Idea Rima w Moskwie: istoczniki po istorii obszczestwiennoj mysli XV – XVI ww*, Roma 1993, s. 177.

²³ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 23.

²⁴ N. Kaptieriew, *Charakter odnoszenii Rossiji k prawoslawnomu Wostoku w XVI-XVII stoletijach*, Siergijew Posad 1914, s. 44.

przeniesienia katedry do Moskwy²⁵. Kiedy car usłyszał o odmowie patriarchy Jeremiasza II zaproponował kandydaturę metropolity moskiewskiego Hioba na tron patriarchatu włodzimierskiego i moskiewskiego²⁶.

Źródła rosyjskie przedstawiają odpowiedź patriarchy Jeremiasza wygodną dla Rosjan, co podkreślał A. W. Kartaszew: „twórcy aktów o zatwierdzeniu patriarchatu przedstawili wydarzenie to w taki sposób, jak oczekiwali tego Rosjanie”²⁷. Oznacza to, że wszystko co dotyczyło wcześniejszych ustaleń, odnośnie utworzenia patriarchatu na Rusi, zostało wcześniej ustalone z patriarchą Joachimem. W związku z niedopełnieniem obietnic przez patriarchaty Wschodu, Rosjanie uważali wszelkie dotychczasowe ustalenia za aktualne.

W dniu 17 stycznia 1589 r. car zwołał sobór, na którym był obecny metropolita Hiob, arcybiskupi, biskupi, archimandryci i ihumeni, na którym przedstawił swoją prośbę, przedłożoną wcześniej patriarsze antiocheńskiemu i konstantynopolitańskiemu, o chęci utworzenia patriarchatu. W tym też celu została opracowana specjalna ceremonia oparta na chirotonii patriarchy Konstantynopola i dotychczasowym ceremoniale chirotonii metropolity moskiewskiego (wypracowanym na soborze 1564 r.). Przedstawiona Fiodorowi grecka wersja ceremonii nie zupełnie przypadła do gustu. Zawierała zasadniczą różnicę, która weszła w praktykę Rosyjskiej Cerkwi. W Cerkwi greckiej arcybiskupi, metropolici i patriarchowie po otrzymaniu święceń biskupich na kolejne stopnie wprowadzani byli bez ponownej chirotonii. Rosjanie natomiast w tym samym przypadku powtarzali każdorazowo chirotonię biskupią, uważając, że dla wyższych stopni niezbędna jest „większa” łaska. Do przedstawionej przez patriarchę Jeremiasza II wersji ceremoniału car dodał specjalnie ułożony porządek i regulamin ceremonii²⁸. Od tego czasu dla patriarchy Rusi przyjęta została odrębna chirotonia (święcenia) patriarsza, jakiej nie ma w żadnym innym Kościele prawosławnym²⁹.

23 stycznia 1589 r. na posiedzeniu św. Soboru, w obecności patriar-

²⁵ *Ibidem*, s. 45.

²⁶ *Statiejnyje spiski bywszego Posolskogo prikaza, chrniaszczijesia w Moskowskom gławnom archiwie Ministerstwa innostrannyh diel po oddielu „Greczeskije diela”*, Nr 3, s. 78 - 79, Por. Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, ks. 6, s. 36-37.

²⁷ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 23 – 24.

²⁸ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 39-40.

²⁹ B. Uspienski, *Car i patriarcha, charyzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999, s.31.

chy Jeremiasz II oraz innych przedstawicieli greckiego duchowieństwa, w osobie metropolity monemwskiego Doroteusza, arcybiskupa Arseniusza z Elassony, archimandryty Chrystofora i innych, odbyło się nadanie tytułu patriarchy metropolicie Hiobowi, a także podniesienie do rangi metropolity arcybiskupów: nowogrodzkiego Aleksandra i rostowskiego Warłaama³⁰. Trzy dni później, 26 stycznia 1589 r., w Soborze Zaśnięcia Bogurodzicy odbył się oficjalny ingres patriarszy. Ustanowienie patriarchatu zostało zatwierdzone soborowym edyktem, tzw. „ułożennojj gramotoj”. Dokument ten ostatecznie zapieczętował istniejącą na historyczno-kanonicznej płaszczyźnie formułę „Trzeciego Rzymu”.

Cechą charakterystyczną dla moskiewskiej teokracji było to, że cała sprawa dotycząca utworzenia na Rusi patriarchatu leżała w interesie władzy świeckiej i przez nią była zainspirowana. Hierarchia cerkiewna odmawiała wszelkiej aktywności całkowicie zawierając woli cara. Patriarcha Jeremiasz II został włączony jedynie ze względów kanonicznych³¹. Żegnając patriarchę car wyraził swoje życzenie, aby powołany rosyjski patriarchat moskiewski został zatwierdzony przez inne Cerkwie Wschodnie. Patriarcha Jeremiasz II dopiero w maju 1590 r. zwołał sobór, którego postanowienia soborowe dotarły do Moskwy dopiero w maju 1591 r. Decyzję o zatwierdzeniu patriarchatu przywiózł do Moskwy metropolita tyrnowski Dionizy. Jak wykazały współczesne badania znaczna część podpisów na tym dokumencie była nieprawdziwą³². Prawdopodobnie patriarcha Jeremiasz spiesząc się ze zwołaniem soboru i nie patrząc na nieobecność wielu arcybiskupów zatwierdził soborowym edyktem postanowienia Moskiewskiego Soboru 1589 r. Aby nie być gołosłownym w stosunku do Rosjan urzędnicy odtworzyli podpisy nieobecnych hierarchów na postanowieniach soborowych³³. Postanowienia soboru w Konstantynopolu określiły dwie zasadnicze kwestie: miejsce patriarchatu moskiewskiego jako piątego, tuż po jerozolimskim. Po drugie – tytuł patriarchy nie przynależał jednorazowo lowowi, lecz po nim, decyzją Soboru Moskiewskiego według kanonów, mogli być wybierani kolejni hierarchowie.

³⁰ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s.38-39.

³¹ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 27.

³² N. W. Sinicyna, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow...*, s.79.

³³ B. L. Fonkicz, *Greczeskije gramoty moskowskich chraniliszcz [w:] Problemy paleografii i kodikologii w SSSR*, Moskwa 1974, s. 257 (242-260 całość).

Ustanowienie patriarchatu na Rusi wzmocniło koncepcję traktowania Moskwy jako Trzeciego Rzymu. Wraz z pojawieniem się patriarchy Moskwa upodobniła się ostatecznie do Konstantynopola jako stolicy Cesarstwa. Obok cara pojawiła się osoba patriarchy. Sytuacja Kościoła w Rosji znacznie odbiegała od sytuacji Słowian południowych³⁴, gdzie w określonych okresach w historii byli carowie i patriarchowie. Według B. Uspienskiego: „Znaczenie rozpatrywanego wydarzenia polega nie tyle na tym, że głowa Kościoła ruskiego otrzymała nowy tytuł i zaczęto nazywać go „patriarchą”, ale na tym, iż stał się członkiem pentarchii, czyli grupy pięciu patriarchów największych katedr, wezwanych do rządzenia kościołem powszechnym; pięć katedr patriarchalnych, stanowiących pentarchię przypomina pięć zmysłów Kościoła, postrzeganych jako jeden organizm. (...). Tym samym status hierarchiczny patriarchy moskiewskiego był porównywalny ze statusem patriarchów konstantynopolitańskiego, aleksandryjskiego, antiocheńskiego i jerozolimskiego, a także ze statusem papieża rzymskiego przed jego odejściem od ortodoksji; równocześnie w istotny sposób różnił się od statusu patriarchy serbskiego, lub od tego statusu, jaki w swoim czasie miał patriarcha bułgarski (tyrnowski)”³⁵. Moskwa pozostała niezadowolona z takiego biegu spraw, bowiem zupełnie poważnie uważała się za następcę wielkiego imperium chrześcijańskiego - Trzeci Rzym. W 1592 r. zaczęły się nalegania cara na przyznanie patriarchatu moskiewskiemu trzeciego miejsca w pentarchii, tzn. po

³⁴ Około 1234 r. bułgarscy biskupi, bez sankcji Konstantynopola, dokonali wyboru patriarchy tyrnowskiego Joakima. W 1235 r. patriarchat tyrnowski został uznany przez patriarchę Konstantynopola Germana II oraz innych patriarchów Wschodu. Utworzenie patriarchatu tyrnowskiego poprzedzone było ogłoszeniem autokefalicznego biskupstwa. W latach 1185-1186 biskupi bułgarscy również bez zgody Konstantynopola wybrali w Tyrnovie abp Wasyla, który później uznał władzę papieża. Po przywróceniu zaś kontaktów z Konstantynopolem zrezygnował on z godności i wybrano nowego abp Joachima, który został podniesiony do rangi patriarchy. Ostatnim patriarchą w Tyrnovie był Euty-miusz (1375-1394), po jego śmierci patriarchat przestał istnieć. W podobny sposób w 1346 r. został ogłoszony patriarchą abp serbski Joannicjusz. Patriarcha Konstantynopola Jan XIV Kalekas rzucił anatemę na Kościół serbski, jednak w 1375 r. klątwy zostały zdjęte i patriarchat serbski (Peć) został uznany przez Konstantynopol. Należy podkreślić, iż w Serbii niezależne arcybiskupstwo istniało już od 1219 r., które w przeciwieństwie od bułgarskiego miało status kanoniczny. Niekanoniczne natomiast, z punktu widzenia Konstantynopola, było jedynie podniesienie arcybiskupa do godności patriarchy. B. Uspien-ski, *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999, s. 34.

³⁵ *Ibidem*, s. 62-63.

patriarsze Konstantynopola i Aleksandrii. W tym też celu wysłano za pośrednictwem metropolity Dionizego gramoty oraz cenne podarki do patriarchów wschodnich³⁶. Sobór konstantynopolitański z 1593 r. potwierdził jednak decyzje soboru z 1590 r. wyznaczając patriarsze moskiewskiemu piąte miejsce wśród zwierzchników Kościołów Wschodnich³⁷.

PATRIARCHA HIOB (1589-1605)

Patriarcha Hiob miał świeckie imię Jan. Patriarcha Urodził się w latach 30-ych XVI w. w mieście Starica, leżącego na terenie twerskiej gubernii. W okresie dzieciństwa pobierał nauki w starickim monasterze Zaśnięcia, do którego ojciec oddał go na wychowanie. Tam też przyjął postrzyżyny mnisze z imieniem Hiob. Kiedy w 1556 r. opiekę nad monasterem przejął car Iwan Groźny, władca bywał tam częstym gościem. Podczas jednej z wizyt młody mnich zwrócił na siebie uwagę cara i w niedługim czasie - 1569 r. został podniesiony do godności archimandryty. W 1571 r. powierzono mu obowiązki przełożonego monasteru św. Symeona w okolicach Moskwy, zaś w latach 1575-80 Nowospaskiego w samej Moskwie. W 1581 r. archimandrytę Hioba chirotonizowano na biskupa kołomińskiego, w 1686 r. przeniesiono na katedrę rostowską z tytułem arcybiskupa, w 1587 r. na metropolię moskiewską, aby wreszcie w 1589 r. w obecności patriarchy Konstantynopola Jeremiasza II zostać pierwszym patriarchą Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej³⁸. Pełny jego tytuł brzmiał „*Iow, Bożijeju miłostiju patriarch carstwujuszczego grada Moskwy i wsieja Wielikija Rossii*”³⁹ to znaczy tej, która obejmowała granice państwa.

Popularność Iowa wyjaśniająca jego szybką karierę była podyktowana jego osobistymi cechami osobowości, odpowiadającymi szerokie-

³⁶ *Ibidem*, s. 150-151.

³⁷ Sens tego sformułowania zostanie później całkowicie zmieniony, bowiem zostanie ono odniesione do porządku chronologicznego, a nie do hierarchicznego – patriarcha moskiewski będzie piątym w kolejności według czasu powstania, trzecim zaś według godności hierarchicznej. Por. *Ibidem*, s. 154-164.

³⁸ Materiały o pierwszym patriarsze Rusi Hiobie: N. W. Ponyrko, *Istoria o pierwom Iowie, patriarchie Moskowskom i wsieja Rossii* [w:] *Słownik kniżnikow*, II, s. 129-131; *Russkaja istoriczeskaja biblioteka, izdannaja Archeograficzskoj kommisijeju*, Sankt-Pietenburg 1872—1927, II, nr 103; *Drewnnaja rossijskaja wiewliofika*, Moskwa 1788-1791, VI, nr, 107.

³⁹ Cyt za: Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 52.

mu kręgu rosyjskiej elity⁴⁰. Z natury był on typowym ascetą, człowiekiem miękkim i spokojnym, odznaczającym się piękną barwą głosu i doskonałą pamięcią, „*prekrasien w pienii i wo cztienii, jako truba diwnaja wsiech wiesielaja i usłażdaja*”⁴¹. Codziennie służył św. liturgię, znał na pamięć Ewangelię, Apostoła, Psalterz oraz większość modlitw i innych tekstów liturgicznych. Nie dążył poprzez swoją władzę do realizacji swoich osobistych idei czy też planów. Wręcz przeciwnie należał do grona hierarchów konserwatywnych i tradycjonalistów.

Wśród jego najważniejszych osiągnięć na niwie działalności cerkiewnej należy podkreślić kanonizację wielu ruskich świętych: Bazylego błogosławionego (1588 r.), prepodobnego Józefa wołckiego (1591 r.), swiatitielej Guriasza i Warsonofiusza kazańskich (1595 r.), prepodobnego Antoniego Rzymianina (1598 r.), prepodobnego Korneliusza komelskiego (1600 r.), księcia Daniela moskiewskiego i Romana uglickiego.

W 1589 r. z jego błogosławieństwa utworzono diecezję pskowską i karelską, do rangi metropolii podniesiono następujące diecezje: nowgorodzka, kazańska, rostowska i krutycza, natomiast diecezje: wołogodzka, suzdalska, riazańska, twierska, smoleńska i niżnonogorodzka przemianowano na arcybiskupstwa.

Dzięki zainteresowaniom patriarchy wydawnictwem ksiąg cerkiewnych za jego władzy wydano dziewięć ksiąg liturgicznych, wśród nich między innymi *Triodion* i *Pentakosarion*, *Oktoich*, *Minieję ogólną*, *Służebnik* i *Euchologion*.

Patriarcha Hiob pozostawił również po sobie wiele pouczeń, gramot, orędzi a także kilka utworów, z pośród których najbardziej znanym jest „Powieść o życiu cara Fiodora Iwanowicza”, która weszła w skład nikownowskiego latopisu. W utworze tym opisane zostały ważniejsze wydarzenia z czasów cara Fiodora, takie jak: ustanowienie patriarchatu, podbój Syberii, wojny ze Szwecją i krymskimi Tatarami. Niemalą również rolę przypisuje się patriarche w chrystianizacji Syberii oraz północnej części Rusi. Z jego błogosławieństwa prawosławni misjonarze przywrócili do życia wiele świątyń oraz monasterów na obrzeżach Rusi, a w europejskiej części Rusi powstały nowe monastera, w tym Donskoj w Moskwie. Pod koniec 1586 r., kiedy gruziński car Aleksander zwrócił się

⁴⁰ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 47.

⁴¹ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, ks. 6, s. 51-52.

z prośbą do cara Fiodora o przyjęcie pod swą opiekę Gruzji, patriarcha przypadło w udziale okazać pomoc Cerkwi Gruzińskiej. W celu umocnienia wiary prawosławnej wysłano do Gruzji czterech wykształconych duchownych i trzech ikonografów⁴².

Na szczególną uwagę zasługuje także państwowa działalność patriarchy. Był on w bardzo bliskich stosunkach z rodziną carską. Począwszy od Karamzina wszyscy historycy obwiniają go w służalczości i pochlebstwie, w szczególności osobie cara Fiodora, później Borysa Godunowa⁴³. Po śmierci carewicza Dymitra car weryfikował wszystkie swoje decyzje z patriarchą, dzięki któremu udało się wskazać winnych zabójstwa - Nagojów i Ugliczan⁴⁴. I chociaż okoliczności śmierci nie były całkowicie jasne, rodzina Dymitra, a w szczególności jego matka, nie mieli żadnych wątpliwości, iż padł on ofiarą mordu. Na wszczęte przez cara postępowanie doszło w Ugliczu do poważnych rozruchów. Bunt jednak został stłumiony, a do Uglicza przybyła powołana przez Godunowa specjalna komisja śledcza w celu zbadania okoliczności śmierci carewicza⁴⁵.

Patriarcha, podobnie jak i bezpośrednio podlegający mu hierarchowie, uczestniczył w ziemskich soborach, gdzie podejmowano decyzje dotyczące bieżących spraw państwowych. Po śmierci cara Fiodora Iwanowicza (1598 r.) tron carski był wolny, gdyż car zmarł bezdzietnym. Stwarzało to nowe możliwości w wyborze następcy. Patriarcha low odegrał i kwestii tej nietuzinkową rolę. Osobą, którą popierał był Borys Godunow. Wszelkie działania podjęte przez niego w celu uczynienia

⁴² Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 57.

⁴³ N. M. Karamzin, *Istoria Gosudarstwa Rossijskogo*, Moskwa 1993, IX-XII, s. 247-249.

⁴⁴ A. P. Dobroklonskij, *Rukowodstwo po istorii Ruskoj Cerkwi*, Moskwa 1999, s. 313.

⁴⁵ W świetle istniejących dowodów zapewne nigdy nie można będzie do końca wyjaśnić tragedii w Ugliczu. Przekazy wielu kronikarzy moskiewskich oraz cudzoziemców (Anglik Horsey, Holender Massa) wskazują jednoznacznie, na Borysa Godunowa, jako tego, który wydał wyrok śmierci na ostatniego z Rurykowiczów. Zbrodnia w Ugliczu stanowiła pewien krok na drodze do zdobycia przez Godunowa korony. Trudno w tej kwestii mieć większe wątpliwości, skoro matka carewicza – Maria Nagaja – została przemocą umieszczona w odludnym monasterze i postrzyżona z imieniem Marii, a jedyny groźny kontrkandydat - Fiodor Nikiticz Romanow, został w podobny sposób osadzony w klasztorze, jako mnich Filaret. W niedługim jednak czasie odegrał on znaczącą rolę w życiu politycznym, co zawdzięczać może głównie niezrozumiałym okolicznościom, że Godunow nie zgładził go jak wielu niewygodnych sobie ludzi. Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, s. 67.

Borysa carem przyczyniły się do ataków ze strony bojarów, nie zgadzających się z nim. Borys, przewidując trudności z umocnieniem autorytetu swojej dynastii, domagał się specjalnej „ułożonej gramoty”, podpisanej przez patriarchę i całą Dumę. W niedługim jednak czasie okazało się, że sama gwarancja Cerkwi to za mało dla nieprzeciętnego Godunowa. W walce o wzmocnienie swojej pozycji zaczął prześladować swoich wrogów, skazując ich na śmierć lub zsyłkę. Patriarcha nie popierał i w duchu bardzo przeżywał takie działania cara, mimo to milczał przed jego obliczem, wiedząc, że wszelkie strofowania nie przyniosą żadnych rezultatów.

Panowanie Borysa Godunowa (1598-1605) zapoczątkowało nowy okres ciężkich zaburzeń w życiu państwa moskiewskiego, znanych w historii Rosji pod nazwą smuty. Pojawienie się na arenie politycznej osoby Dymitra Samozwańca I w 1604 r. spowodowało szybką reakcję głowy Kościoła Rosyjskiego – w osobie schorowanego i starego już patriarchy Hioba. Dowiedziawszy się o poparciu Samozwańca przez Polaków napisał dwie gramoty: jedną do polskiej rady i duchowieństwa, by nie wierzyli w kłamstwo Grigorija Otriepiewa nazywającego siebie carewiczem Dymitrem, drugą zaś do kijowskiego wojewody Konstantyna Ostrońskiego z prośbą o zdemaskowanie i zatrzymanie Samozwańca. Kiedy „Dymitr” przekroczył granice Rusi patriarcha pod przysięgą próbował utwierdzić naród w śmierci carewicza, przekonując o kłamstwie Samozwańca. W cerkwiach Moskwy wielokrotnie służył molebny w intencji Borysa Godunowa. W styczniu 1605 r. obłożył anatemą Samozwańca i jego popleczników. W tym samym czasie Dymitr Samozwaniec poniósł klęskę pod Dobryniczami w pobliżu Siewska w starciu z wojskami Godunowa. Samozwaniec schronił się w Putywlu, z jego zaś ludźmi, którzy dostali się do niewoli zwycięzcy obeszli się okrutnie. Jednakże tryumf Godunowa był chwilowy, a nienawiść do jego rządów przyczyniła się do tego, że cała ludność na południu i południowym wschodzie kraju zaczęła masowo przechodzić na stronę „Rurykowicza”. 13 kwietnia 1605 r. umarł nagle car Borys Godunow. Jego następcą został sześciolatek syn Fiodor, który niedługo jednak cieszył się władzą. Samozwaniec wyruszył ku stolicy, gdzie rozpoczęło się powstanie przeciwko młodocianemu carowi. Na czele ruchu stanęli bojarzy; opanowali miasto i Kreml. Car Fiodor i jego matka Maria zostali zamordowani, córkę zaś Borysa Ksenię, którą zamierzano wcześniej wydać za Zygmunta III, zamknięto w klasztorze.

Zaaranżowane spotkanie Dymitra Samozwańca z mniszką Martą dało oczekiwane rezultaty, mniszka bowiem „rozpoznała” w jego osobie swego syna Dymitra⁴⁶.

Nowy car nie był w stanie pozyskać sobie względów ani też poparcia Kościoła Prawosławnego, nie tylko ze względu na liczne kontakty z jezuitami, ale również poprzez wielokrotne próby sięgnięcia w sposób bezceremonialny po cerkiewne pieniądze. Patriarcha Iow odmówił mu poparcia, za co został pozbawiony sakry. Podczas celebrowania liturgii zwolennicy Samozwańca wtargnęli do soboru Zaśnięcia na Kremlu, zerwali z patriarchy liturgiczne szaty i nie pozwolili mu dokończyć nabożeństwa.⁴⁷ Patriarcha Iow został zesłany do monasteru starickiego, gdzie po dwóch latach 19 czerwca 1607 r. zmarł. W 1652 r. jego relikwie zostały przeniesione do soboru Zaśnięcia w Moskwie.

PATRIARCHA IGNACY (1605-1606)

Po odsunięciu od władzy patriarchy Iowa, według nakazu Dymitra Samozwańca tron patriarszy zajął Ignacy, arcybiskup rizański, z pochodzenia Grek. Wielu historyków uważało go za arcybiskupa Cypru, który pobierał nauki w Rzymie i tam przyjął unię. Według A. W. Kartaszewa należałoby w tych zarzutach być bardzo ostrożnym, ponieważ według relacji Arseniusza z Ellasony Ignacy nie pochodził z Cypru, lecz ze Św. Góry Atos, i był biskupem sąsiadującego miasta Ierissos.⁴⁸

Do Moskwy przybył jako przedstawiciel patriarchatu aleksandryjskiego na koronację cara Fiodora, a w 1605 r. udało mu się stanąć na czele rizańskiej diecezji. Jako pierwszy z hierarchów wyjechał na spotkanie Samozwańca do Tuły w czerwcu 1605 r. i złożył mu przysięgę wierności. Następnie wraz z nowym carem uroczyście wyjechał do Moskwy, gdzie powitano go jako patriarchę. Nie wyświęcono go jednak na patriarchę według obowiązującego rytu ruskiego z powodu greckiego

⁴⁶ Por. Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533-1801*, s.78; L. Bazylow, *Historia Rosji*, Wrocław 1985, s. 121-125; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za Jana Kazimierza*, Białystok 1996, s.17-33; P. W. Znamienski, *Istoria Russkoj Cerkwi*, Moskwa 2000, s.187-203.

⁴⁷ *Pod patriarszym omoform, k 400- letiju ustanowlenija patriarszestwa na Rusi*, Moskwa 1989, s.5.

⁴⁸ Kartaszew, *Oczerki*, s.55; Por. *Memuary Arsenija mitropolita Ellasonского [w:] Trudy Kijewskoj Duchownoj Akademii*, Kijów 1898-99.

pochodzenia⁴⁹. W dniu 24 czerwca 1605 r. Święty Sobór ogłosił go patriarchą. W taki też sposób Ignacy został według prawa kościelnego patriarchą Rusi, jednym z grona jedenastu, pomimo, że wśród historyków Cerkwi można znaleźć informacje zwykle tylko o dziesięciu⁵⁰.

Dzięki patriarchalnej władzy, jaką otrzymał Ignacy, udało mu się również zająć poczytne miejsce w carskiej Dumie, gdzie stał się prawą ręką cara, a podczas przyjmowania zagranicznych posłów zasiadał tuż obok niego. Przejawem szczególnej sympatii Ignacego do katolików była zgoda i udzielenie Samozwańcowi sakramentu ślubu z Maryną Minszek, za którą stał Watykan. Chodziło tu jednak o kłamstwo względem Moskwy, bowiem Dymitr Samozwaniec przyjął katolicyzm w tajemnicy i zawarł małżeństwo w obrządku łacińskim 12 listopada 1605 r, w Krakowie⁵¹. Były to pierwsze kroki do realizacji obietnicy doprowadzenia do skutku unii kościelnej. We wrześniu 1605 r. prowadzone były pertraktacje z hierarchami Cerkwi dotyczące ślubu, jednakże żaden z dostojników, zobowiązany przysięgą niedopuszczenia do zawarcia małżeństwa pomiędzy prawosławnymi i łacinnikami oraz Ormianami, nie wyraził na to zgody. Poza tym ruska praktyka wymagała dodatkowo chrztu łacinników⁵². Za odmowną odpowiedź metropolita kazański Hermogen został zesłany, zaś biskupa Kołomny Józefa zmuszono do przejścia w stan spoczynku. W tej sytuacji Ignacy zaproponował carowi przyjęcie przez Marynę jedynie zewnętrznej formy ruskiego obrzędu – chodzenia do Cerkwi, postu w środy i piątki oraz przyjęcia, chociaż raz podczas koronacji św. Eucharystii z rąk patriarchy, w duchu zaś pozostania przy swojej wierze. Samozwaniec po konsultacji z Rzymem otrzymał negatywną odpowiedź, mimo to za namową patriarchy udało mu się przekonać przyszłą małżonkę do udziału w ceremonii. W dniu 8 maja 1606 r. odbyła się uroczystość ślubna, „rzekome” przyjęcie prawosławia i koronacja. Ku zdziwieniu wszystkich zebranych ani car ani też jego małżonka nie przystąpili do św. Eucharystii, naruszając tym samym wotum zaufania wśród Moskwiczów.

⁴⁹ Wyjaśnienie problemu patriarchalnej chirotonii Greków w niniejszej pracy s. 7.

⁵⁰ M. W. Tołstoj, *Istoria Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1991, s. 470-471; *Pod patriarchszym omoform...*, s.5 – 6.

⁵¹ Kartaszew, *Oczerki*, s. 58.

⁵² Nie było to jednak srogo przestrzegano, dopiero w 1620 r. patriarcha Filaret zwrócił na to szczególną uwagę i wymagał podporządkowania się temu nakazowi przez duchowieństwo i przestrzegania go.

W dniu 17 maja 1606 r. bojarzy na czele z księciem Wasylem Szujskim rozniecili powstanie, podczas którego Samozwaniec został zabity, a wraz z nim trzech kardynałów, czterech księży, dwudziestu sześciu niemieckich nauczycieli i wielu Polaków. Marynę oszczędzono, chociaż w przyszłości stała się ona źródłem wielu nieszczęść. Następnego dnia, to jest 18 maja 1605 r. patriarcha Ignacy został pozbawiony władzy i odesłany do monasteru cudowego, gdzie przeżył jeszcze pięć lat, kiedy to w 1611 r. ponownie, na bardzo krótki jednak okres, została przywrócona mu patriarcha godność przez carewicza Władysława.

PATRIARCHA HERMOGEN (1606-1612)

Hermogen urodził się około 1530 r.. Metropolita Makary podaje, iż istnieją pewne dowody na to, że pochodził on z donskich kozaków⁵³. Inni badacze podają, że pochodził z rodu kniaziów Golicynów⁵⁴.

W młodości żył w kazańskim monasterze Przemienienia Pańskiego pod opieką duchową starca Warsonofiusza, którego żywot później napisał. Jermołaj, bo tak brzmiało jego świeckie imię, po przyjęciu sakramentu kapłaństwa w 1579 r., został przydzielony do pasterskiej opieki w cerkwi św. Mikołaja należącej do „Gostinnogo Dwora”. W tym też czasie miało miejsce objawienie Kazańskiej Ikony Matki Bożej. Jemu też, jako pierwszemu z błogosławieństwa władzy kazańskiego Jeremiasza, dane było wziąć cudowną ikonę i przenieść do pobliskiej cerkwi⁵⁵. W 1594 r., kiedy został już metropolitą napisał opowieść o objawieniu tej ikony i cudach z nią związanych⁵⁶.

W niedługim czasie, po śmierci żony, o. Jermołaj złożył śluby zakonne i otrzymał imię Hermogen. Prawdopodobnie postrzyżyny mnisze miały miejsce w monasterze cudowym w Moskwie⁵⁷. W 1583 r. został

⁵³ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s.87.

⁵⁴ Por. Ibidem, s. 646; A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 64.

⁵⁵ *Skazanie o cudotwornych ikonach Matieri Bożiej i Jeje miłosti rodu czelowieczeskomu*, Kołonna 1993, II, s.424-432.

⁵⁶ *Powiest' o jawlenii i czudiesach Kazanskoj Ikony Prieswiatoj Bogorodicy* była wydrukowana w dodatku do książki: E. A. Małow, *Kazanskij Bogorodickij diewicz monastyr: Istorija i sowremennoje jego sostojanije*, Kazań 1879, aneks I-XIX.

⁵⁷ *Pod patriarszym omoform, k 400- letiju ustanowlenija patriarszestwa na Rusi*, Moskwa 1989, s.6 – 7.

przełożonym kazańskiego monasteru Przemienienia Pańskiego. 13 maja 1589 r. na soborze moskiewskim, który wybrał Hioba patriarchą, Hermogen przyjął chirotonię biskupią i został metropolitą kazańskim i astra-chanskim.

W 1592 r. z błogosławieństwa patriarchy metropolita Hermogen spotykał w Swijażsku uroczyscie relikwie św. abp. Hermana kazańskiego, a w 1595 r. uczestniczył w przeniesieniu relikwii św. Gurjasza, pierwszego arcybiskupa kazańskiego i św. Warsonofiusza – biskupa twierskiego, których to żywoty później spisał.

W dniu 3 czerwca 1606 r. sobór hierarchów Cerkwi został wybrał go na patriarchę moskiewskiego i całej Rusi, gdy miał 70 lat. Okres służby patriarchalnej, jaki przypadł Hermogenowi, był niezwykle trudnym w dziejach nie tylko Cerkwi, ale przede wszystkim państwa.

Śmierć Bołotnikowa i Ilejki Gorczakowa nie zakończyła wrzenia w Rosji. W momencie, gdy wydawało się, że Szujski zatriumfował, nad Rosją zawisła nowa groźba ze strony Polski. W lipcu 1607 r. po raz kolejny pojawił się, tym razem jednak w Starodubie, człowiek głoszący, że jest carem Dymitrem Iwanowiczem, cudem ocalałym z majowego pogromu moskiewskiego w 1606 r. Tak też po raz drugi wskrzeszono nieśczęsnego syna carskiego, spoczywającego w grobie od 1591 r.

Patriarcha Hermogen począwszy od 30 września 1606 r. rozsyłał po całej Rosji gramoty, przekonując jej mieszkańców by nie wierzyli kolejnemu Samozwańcowi. Powoływał się na odnalezienie relikwii prawdziwego carewicza i cudach od nich pochodzących. Trwała bardzo napięta walka między Cerkwią a zwolennikami Dymitra Samozwańca. Pragnąc wywrzeć jeszcze większe wrażenie na wiernych w dniu 20 lutego 1608 r. w soborze Zaśnięcia, w obecności patriarchów Hermogena i Hioba (przebywającego dotychczas w zamknięciu) odczytano pokutną czelobitną, którą wierni wręczyli swojemu byłemu patriarche. W tym dokumencie wymienione były wszystkie złamane przyrzeczenia narodu, dane jeszcze za czasów Godunowa patriarche oraz prośba skierowana do patriarchy o przebaczenie. Następnie z błogosławieństwa patriarchów diakon przeczytał rozgrzeszającą czelobitną i odpowiedź na nią patriarchy Hioba, który jednocześnie przekonywał, iż prawdziwy carewicz został zabity w Ugliczu⁵⁸. Jednak i ta ceremonia nie dała oczekiwanych rezultatów. Popularność Samozwańca II

⁵⁸ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 90-91.

bardzo szybko rosła. Polska i Watykan ponownie postawili na drugiego Pseudo-Dymitra. Maryna, żona pierwszego Samozwańca, uznała go za swojego męża. Jej spowiednik, jezuita, dla uspokojenia sumienia udzielił jej potajemnie ślubu z nowym Samozwańcem. W 1610 r. Samozwaniec został zabity przez ludzi z najbliższego otoczenia.

W międzyczasie Moskwę opanował głód. Patriarcha Hermogen polecił mnichom monasteru Troicko – Siergiejewskiego otworzyć dla głodujących monasterskie spichlerze z chlebem. 23 września 1608 r. rozpoczęło się oblężenie Ławry przez wojska polsko-litewskie, które trwało 16 miesięcy. Bohaterska obrona Ławry zakończyła się 12 stycznia 1610 r. zwycięstwem nad Polakami. Historycy podają, iż oblegających wojsk było około 15 000, broniących się zaś jedynie 2 400 osób⁵⁹.

Tymczasem król polski Zygmunt III Waza dążył do połączenia Moskwy z Rzeczypospolitą i zajęcia tronu carskiego. Z tego powodu odmówił wysłania do Moskwy królewicza Władysława. Planów tych nie popierał również patriarcha Hermogen. W okolicach Razania wszczęto walki narodowowyzwoleńcze, mające na celu odzyskanie niepodległości państwa moskiewskiego. Na początku 1611 r. z błogosławieństwa patriarchy ruszyło na Moskwę pospolite ruszenie pod dowództwem wojewody rzańskiego - Prokopa Lapunowa. Polacy znaleźli się w trudnym położeniu, albowiem ludność stolicy przystąpiła do powstania. Za namową bojarów Polacy podpalili Moskwę, sami zaś zamknęli się na Kremlu i w Kitaj-gorodie, wzięwszy pod strażę patriarchę Hermogena, którego następnie zamknęli w monasterze cudowom⁶⁰. W sierpniu 1611 r. patriarcha Hermogen napisał ostatnie wskazówki mieszkańcom Niskiego Miasta, prosząc jednocześnie, aby twardo stojąc w swojej wierze bronili carskiego tronu i z wszelką pomocą zwracali się do metropolity kazańskiego Efrema. Po wielu trudnych walkach z wojskami polsko-litewskimi 26 października 1612 r. Ruś Moskiewska była wolna. Niestety patriarchy nie udało się wydostać z niewoli. Zmarł on, bowiem męczeńską śmiercią głodową 17 stycznia 1612 r. Wiadomość o jego śmierci jeszcze bardziej zmobilizował wojska ruskie w walce o wyzwolenie, którą poprzedzili modlitwą i kilkudniowym srogim postem.⁶¹ Po wyzwoleniu Moskwy ciało

⁵⁹ A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 68 – 69.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 77.

⁶¹ *Pod patriarchszym omoforom...*, s. 7.

patriarchy pochowano w monasterze cudowom, a w 1654 r. przeniesiono do soboru Zaśnięcia na Kremlu. W 1913 r. Rosyjska Cerkiew Prawosławna kanonizowała go jako świętego męczennika.

Okres smuty pozostawił bardzo silny ślad w dziejach nie tylko rosyjskiego państwa, ale również Cerkwi. Na początku 1613 r. zebrał się sobór ziemski, który jednomyślnie wybrał na cara szesnastoletniego Michała Romanowa, syna przebywającego w niewoli polskiej mnicha - późniejszego patriarchy – Filareta Romanowa. Tak też zaczęło się trzynastoletnie panowanie drugiej dynastii ruskiej –rodu Romanowych. W okresie pierwszych lat panowania cara Michała na terenie Rusi grupy litewskich i kozackich wojsk spustoszyły w prywatne majątności, prawosławne klasztory i świątynie. Cerkiewna struktura i dyscyplina uległy silnemu rozprężeniu. Wraz z napływem obcokrajowców przenikały na tereny Rusi katolickie i protestanckie wpływy. Osłabło życie religijne, w szczególności wśród elit społecznych. Od momentu śmierci patriarchy Hermogena do 1619 r. Rosyjska Cerkiew Prawosławna pozbawiona była swego duchowego przywódcy w osobie patriarchy – jego miejsce zajęli: Efrem, metropolita kazański oraz Jonasz, metropolita krutycki. Ostatni z nich był człowiekiem słabo wykształconym i nie nadającym się, jak ocenili to późniejsi historycy⁶², do kierowania Cerkwią. Tak oto rozpoczął się siedmioletni okres międzypatriarchalny.

W 1617 r. wznowiono wojnę z Rzeczypospolitą. Młody królewicz Władysław za późno wyruszył po moskiewski tron, szansa została bezpowrotnie stracona. Wojska polskie, które okazały się pod Moskwą nie miały szansy wygrania. W dniu 3 stycznia 1619 r. we wsi Dywilino pod Moskwą podpisano rozejm na czternaście i pół roku⁶³. Władysław podtrzymywał pretensje do carskiego tronu, a Rzeczypospolita nie uznawała rządów Romanowa. Pomimo, że stosunki polsko – moskiewskie były bardzo napięte Moskwie udało się wyjść z okresu zamętu i odzyskać suwerenność.

⁶² P. W. Znamienski, *Istoria Ruskoj Cerkwi*, s.229.

⁶³ J. Ochmański, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa-Poznań 1986, s.132.

PATRIARCHA FILARET (1619–1633)⁶⁴

Jego świeckie imię to Fiodor Nikiticz Romanow-Juriew. Urodził się około 1553 r. w rodzie znanych moskiewskich bojarów. Ojciec jego Nikita Romanowicz odznaczył się wśród ruskiego narodu ogromną sławą, bowiem uważano go za obrońcę narodu przed polityką i działaniami cara Iwana IV. Fiodor był synem brata pierwszej żony Iwana Groźnego - Anastazji Romanowej oraz ojcem późniejszego cara Michała Fiodorowicza. Związki z rodziną carską i osobiste predyspozycje Fiodora stworzyły mu możliwości zajęcia szczególnego miejsca w państwie. Za panowania cara Fieodora Iwanowicza stał na czele dumy bojarskiej oraz w 1596 r. został mianowany namiestnikiem Nowgorodu i Pskowa. Po objęciu władzy przez Borysa Godunowa jego sytuacja uległa zmianom. Początkowo Borys odnosił się do niego z szacunkiem, jako podwładny, jednakże stopniowo zaczął taktować go jako pretendenta na carski tron i w obawie przed konkurencją zesłał Fiodora do monasteru św. Antoniego w guberni archangielskiej. Tam też zmuszono go do przyjęcia postrzyżyn mnisich i zatrzymano pod strażą. W niedługim czasie z woli Godunowa przyjął święcenia kapłańskie i nadano mu tytuł archimandryty. Czasy następcy Godunowa, Dymitra Samozwańca I, przyniosły kolejne zmiany w życiu Filareta, ze względu na rzekome więzy krwi łączące jego z nowym władcą.

Nienawiść do Godunowa i jego rządów wśród ludności południowej południowo – wschodniej części kraju była tak ogromna, iż zaczęto masowo przechodzić na stronę Samozwańca. Mimo sprzyjającego mu przez pewien czas szczęścia, nowy car nie pozyskał dla siebie Kościoła Prawosławnego ze względu na szerokie kontakty z jezuitami oraz dość ceremonialne sięganie po pieniądze cerkiewne⁶⁵. W 1605 r. z inicjatywy Dymitra Samozwańca Filaret przyjął święcenia biskupie i został mianowany metropolitą rostowskim. Po objęciu tronu carskiego przez kniazia Wasyla Szujskiego, wysłano go do Uglicz na uroczystość otwarcia relikwii carewicza Dymitra. Ponadto jeszcze za życia Dymitra Samozwańca I, pojawił się nowy, tym razem kozacki samozwaniec, podający się za care-

⁶⁴ Bardzo krytyczne i w wielu miejscach niezgodne z opinią cerkiewnych historyków, aczkolwiek intrygujące spojrzenie na postać patriarchy Filareta przedstawia M. Straszewicz w artykule: *Patriot Games, czyli o patriarche gorliwym* [w:] „Mówią Wieki”, nr 8/98, s.13-17.

⁶⁵ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, s. 79.

wicza Piotra, rzekomego syna cara Fiodora. W październiku 1607 r. rozpoczęły się masowe krwawe represje, dotyczące tych, którzy uwierzyli carskiemu słowu. Wkrótce również stracono w Moskwie „carewicz Piotra”. Tryumf Szujskiego nie trwał jednak długo, gdyż po raz drugi w niedługim czasie wskrzeszono nieszczęsnego carewicz Dymitra Iwanowicza. Kim był jednak Dymitr Samozwaniec II nikt naprawdę nie wiedział⁶⁶.

W 1608 r. zaczęła powtarzać się historia sprzed czterech lat – drugi Samozwaniec rozpoczął marsz na Moskwę, który przyniósł mu zwycięstwo nad wojskami Szujskiego pod Bołchowem i nad Chodynką. We wsi Tuszyno, nieopodal stolicy Rosji, założył obóz, który wkrótce stał się centrum życia politycznego kraju. Do tego obozu w październiku 1609 r. został przywieziony Filaret, uprzednio schwytany przez stronników tuszyńskich. Tam też nadano mu tytuł patriarchy, jednakże był trzymany pod strażą. Do zwolenników Samozwańca należeli przedstawiciele znamienitych rodów bojarских, jak Trubieccy, Czerkascy, Romanowie, rządy jednak sprawowali Polacy, a sam Jan Sapieha nadzorował z polecenia królewskiego wszelkie działania „Dymitra”. W marcu 1610 r. Michał Skopin – Szujski, dowodzący armią carską, odniósł największy sukces likwidując oblężenie Moskwy i nakazując Samozwańcowi II opuszczenie Tuszyna. Po ucieczce pseudo cara z Tuszyna Filaret został przechwycony przez Polaków i dopiero 14 marca 1610 r. Rosjanie uwolnili go z niewoli. Należy podkreślić, że Filaret mając świadomość potęgi wojska króla Zygmunta wspólnie z niektórymi bojarami gotów był uznać Władysława za moskiewskiego władcę i prowadził na ten temat pertraktacje⁶⁷. Posłowie bojarscy zawarli w obozie pod Smoleńskiem układ z Zygmuntem III Wazą w lutym 1610 r., w którym uznali za cara syna królewskiego Władysława. Układ zapewniał Dumie Bojarskiej współrządy w kraju, właścicielom ziemskim gwarantował nietykalność majątkową i osobistą oraz pełną władzę nad chłopami, wyższe urzędy państwowe zastrzeżono dla Rosjan. W zamian za to Polakom stwarzano możliwości ekspansji handlowej i militarnej. Filaret dowiedziawszy się, że Zygmunt pragnie zawładnąć Moskwę dla siebie wstrzymał rokowania tłumacząc, że nie ma prawa występować w imieniu całego państwa. Głównym celem polskiej polityki wschodniej w I połowie XVII w. było opanowanie

⁶⁶ *Ibidem*, s.85.

⁶⁷ A. P. Dobroklonskij, *Rukowodstwo po istorii Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1999, s.322.

Rosji i podporządkowanie jej Rzeczypospolitej⁶⁸. Po detronizacji Szujskiego, kiedy postawiono kwestię przekazania tronu Władysławowi, Filaret, który początkowo wyrażał na to zgodę, zaczął publicznie przeciw temu występować. Mimo to Władysław został wybrany na cara, Filareta zaś odesłano do Smoleńska gdzie przebywał w niewoli. Następnie osadzono go w więzieniu w Malborku⁶⁹. Po wielu próbach uwolnienia metropolity Filareta z niewoli 1 czerwca 1619 r. Moskwa świętowała uroczyste jego powrót⁷⁰. Uroczyste spotkanie miało miejsce w obecności hierarchów i bojarów w Możajsku, w monasterze św. Sawy pod Zwienigrodem, a także we wsi Choroszewo, dokąd przybył również sam car. Kilka dni później miał miejsce wybór nowego patriarchy Rusi.

Do Moskwy w tym czasie przybył patriarcha Jerozolimski Teofanes. Przyjazd jego był związany z jałmużną, jednakże podczas pobytu na terenach kijowsko – litewskiej Rusi dokonał, na prośbę kozaków, odbudowy duchownej hierarchii bcerkiewnej.

W dniu 22 czerwca 1619 r. miało miejsce uroczyste nadanie tytułu patriarchy metropolicie Filaretowi, zaś 24 czerwca sama chirotonia – według ceremoniału patriarchy Hioba. Patriarcha Teofanes podpisał stawленную gramotę, na wzór wcześniejszej podpisanej przez patriarchę Jeremiasza II, w której była mowa o tym, iż Rosjanom dana zostaje władza wyboru i święceń patriarchy przez rosyjskich metropolitów, arcybiskupów i biskupów, a także powiadomił pozostałych patriarchów wschodnich o zaistniałym wydarzeniu i swoim w nim udziale. „Teofanes zachowywał się w stolicy rosyjskiej ostentacyjnie antypolsko, a w drodze powrotnej z Moskwy do Jerozolimy, przejeżdżając przez ziemie ukraińskie zdołał odciągnąć Kozaków zaporoskich podległych Polsce i zacieklých wrogów Turcji do współdziałania z armią hetmana Żółkiweskiego, która toczyła ciężkie i niepomysłne walki z armią turecką”⁷¹.

Patriarcha Filaret stał się bliskim doradcą cara Michała i *de facto* współrządzającym. Wszelkie państwowe dokumenty i ukazy obok podpisu cara zawierały też pełną patriarchszą tytularyzację: „Wielikij Gosudar, Swiatiejszjy Patriarch Filaret Nikitcz”, a więc tytuł przysługujący władcom.

⁶⁸ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, s. 72.

⁶⁹ A. P., Dobroklonskij, *Rukowodstwo po istorii Russkoj Cerkwi*, s.322.

⁷⁰ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, V, s. 275.

⁷¹ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, s. 116.

W taki właśnie sposób Rosja, podobnie, jak to było pod koniec XVII w., miała dwóch władców, z tą jednak różnicą, iż młody i nie odznaczający się zbyt dużą inteligencją car Michał ograniczony został jedynie do funkcji reprezentacyjnej, faktyczna zaś władza przeszła w ręce patriarchy Filareta⁷². Całą swą niespożytą energię skierował ku dwóm zasadniczym celom: wzmocnieniu władzy centralnej i likwidacji skutków klęski poniesionej przez Moskwę w wojnie z Rzeczypospolitą i Szwecją. Nie pozostawił w spokoju również Dumy Bojarskiej, ograniczając jej wpływy i prawa, odsuwał ją coraz bardziej od polityki zagranicznej i wszelkich tajnych rokowań, a także pozbawił ją najważniejszego z uprawnień - decyzji o sprawach sporów o ziemię i sprawach chłopskich. Chodziło mu również o to, aby naruszyć w Dumie dawny układ sił oparty na dominacji starych rodów książęcych i bojarskich. Z tego powodu wprowadził do niej nowych ludzi, reprezentujących nową elitę społeczną⁷³. Umacniając swą władzę nie tylko jako car ale również jako patriarcha wprowadził w 1625 r. do oficjalnej tytulatury carskiej dodatkowe słowo „samodzierzec”.

Okres władzy patriarchy Filareta zapisał się w dziejach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jako okres reform państwowych i cerkiewnych. Przede wszystkim z jego inicjatywy została uregulowana kwestia podatków na bazie przeprowadzonego spisu powszechnego ludności. Ważną rolę odegrały patriarsze prikazy, mające na celu wprowadzenie porządku w sprawach cerkiewnych. Tak też w moskiewskiej typografii, rozbudowanej z jego inicjatywy, zaczęto drukować wiele ksiąg liturgicznych, które były wysyłane do monasterów oraz na Syberię. Kolejnym ważnym problemem było przyjmowanie na łono Cerkwi Prawosławnej unitów i katolików. Patriarcha, nie mający teologicznego wykształcenia, gotów był zająć najbardziej skrajną pozycję w tej kwestii – powołując się na 96 kanon VI Soboru Powszechnego, zaliczył katolików do kategorii tych heretyków, których należy wprowadzać do Cerkwi przez ponowny chrzest⁷⁴. Patriarcha Filaret ustanowił praktykę trzykrotnego chrztu przez zanurzenie w rycie bizantyjskim.

⁷² *Ibidem*, s. 111.

⁷³ *Ibidem*, s. 112-113.

⁷⁴ Dotychczas na Rusi obowiązywała praktyka przyjmowania innowierców bez ponownego chrztu. Przyjąwszy bierzmowanie byli dopuszczani do św. Eucharystii. Por. A. W. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 97-99.

W 1620 r. patriarcha powołał nową diecezję – tobołską. Ta okoliczność miała w przyszłości ogromny wpływ na rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa wśród ludności Syberii. Czasy patriarchy Filareta i jego znaczenie dla Cerkwi podkreśliły takie wydarzenia, jak kanonizacje świętych: Makarego unżenskiego (1619 r.) i Awraama, biskupa halickiego (1621 r.). W 1625 r. do Moskwy została przyniesiona szata Pańska, którą następnie umieszczono w soborze Zaśnięcia NMP na Kremlu.

Z błogosławieństwa patriarchy Filareta w monasterze cudowom w Moskwie otwarto grecko-łacińską szkołę, która stała się centrum duchowego oświecenia. Co prawda starania w tym kierunku miały miejsce już w XV w. na Soborze Stu Rozdziałów, a następnie w I poł. XVI w. zainteresowały władze świeckie, kiedy to jezuita Antoni Possewino zaproponował Iwanowi Groźnemu wysłanie kilku młodych Rosjan do Rzymu. Car nie przyjął jednak tej propozycji i w 1560 r. przy moskiewskiej typografii powołał szkołę na wzór łaciński. Sytuację tę natychmiast wykorzystał polski król Zygmunt III przedkładając carowi propozycję otwarczenia w Moskwie oraz innych miastach łacińskie uczelnie dla Polaków żyjących na Rusi. Borys Godunow miał na myśli utworzenie w Moskwie uniwersytetu dla samych Rosjan, gdzie wykłady prowadzone byłyby przez profesorów z Francji, Niemiec, Hiszpanii i Anglii, jednak przedstawiciele Dumy odrzucili ten projekt. Czasy patriarchy Filareta przyniosły jednak inny bieg. Sam patriarcha, przeciwnik zachodnio – rosyjskich szkół, rozpoczął intensywną korespondencję z Grekami, efektem której stał się przyjazd w 1632 r. do Moskwy uczonego Greka, protosingiela aleksandryjskiego patriarchy Cyryla Lukarisa – archimandryta Józefa. W 1634 r. jednak archimandryta Józef zmarł nie doczekawszy się innych uczonych, a wraz z nim grecka szkoła czasowa została zamknięta do 1640 r. Odnowione kontakty z Grekami stworzyły nową płaszczyznę współpracy Rosyjskiej Cerkwi z patriarchatami Wschodu, odsuniętej na drugi plan w czasie wielkiej smuty.

Patriarcha zmarł w 1633 r., w wieku 80 lat, jeszcze za życia nakreślając cechy swojego następcy, który w niedługiej przyszłości miał zająć miejsce u boku jego syna - cara Michała.

PATRIARCHA JOASAF I (1634–1640)

W 1634 r. patriarchą Rusi został wybrany pskowski arcybiskup, wyznaczony jako następca przez patriarchę Filareta, jeszcze za jego życia. Pochodził on z bojarskiego rodu. Patriarcha Joasaf nie miał tak wielkich wpływów na dworze carskim, jak jego poprzednik, dlatego też jego status zmieniło się. Zniknął tytuł: Wielikij Gosudar”, a zamiast niego pojawił się; „Wielikij Gospodin”. Na urzędowych pismach carskich ani też w niektórych rozporządzeniach dotyczących Cerkwi nie było już podpisu patriarchy obok carskiego. Joasaf stronił od wtrącania się w sprawy państwowe, przykładem czego może być konflikt z chanem krymskim, podczas którego sformułowane zostały przez samego patriarchę nowe relacje między wyższą władzą cerkiewną a państwową. Patriarcha w tej sprawie nie chciał zająć konkretnego stanowiska odpowiadając, że sprawą cara jest kierowanie państwem, zaś jego obowiązkiem – modlitwa⁷⁵. W znaczący sposób dążył do tego, aby ograniczyć sferę swojej działalności do praw stricte cerkiewnych.

Patriarcha wiele trudu włożył w uporządkowanie cerkiewnych obzędów i pobożności wiernych. W 1636 r. wydał „Pamiat’ ”, w której dokładnie opisał porządek nabożeństw i wszelkie zasady dla uczestniczącego w nich duchowieństwa i laików⁷⁶. Jednym z istotnych problemów podczas sprawowania nabożeństw były wielogłosowe śpiewy, doprowadzające do całkowitego ich rozkładu, dlatego też zezwolił na śpiew tylko dwugłosowy. Hierarchom i przełożonym 46 monasterów, przybywającym do Moskwy na cerkiewne sobory, w celu określenia roli duchowieństwa i ich miejsca na tak ważnych cerkiewnych zgromadzeniach, nakazał wydrukować „Lestwicu włastiem”⁷⁷.

Kontynuując dzieło swych poprzedników w kwestii poprawy i druku ksiąg liturgicznych, przyczynił się do wydania 23 ksiąg. Niektóre z nich zostały wydane w kilkakrotnie, z dodatkami w formie wyjaśnień, będących często przeciwieństwem w stosunku do już istniejących⁷⁸.

Patriarcha Joasaf głębokim szacunkiem otaczał miejsce swoich po-

⁷⁵ A. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 111.

⁷⁶ Makary, *Istoria Russkoj Cerkwi*, VI, s. 318-319.

⁷⁷ *Ibidem*, s.320.

⁷⁸ Kartaszew, *Oczerki...*, II, s.112.

strzyżyn – monaster sołowiecki, do którego wysyłał liczne dary: szaty liturgiczne, księgi oraz pieniądze. Z jego błogosławieństwa w 1634 r., w niżegorodzkiej guberni, powstał monaster oranski, dla uczczenia cudów pochodzących od Włodzimierskiej ikony Matki Bożej. W czasach patriarchy Joasafa zbudowano jeszcze 2 inne monastery i odrestaurowano 5 dotychczas zamkniętych⁷⁹.

Patriarcha Joasaf zmarł 28 listopada 1640 r., pozostawiając po sobie opinię dobrego i pokornego hierarchy Cerkwi, którą kierował siedem lat. Pochowano go w soborze Zaśnięcia na Kremlu.

PATRIARCHA JOSIF (1642-1652)

Przeszło rok od śmierci poprzedniego patriarchy wybrano jego następcę spośród sześciu kandydatów. Władze państwowe odciągały decyzję wyboru nowego patriarchy z wielką ostrożnością, w obawie przed powrotem, tak szerokiego zakresu władzy jaką wcześniej posiadał Filaret. Nowym patriarchą został archimandryta podmoskiewskiego monasteru św. Szymona Josif. W dniu 27 marca 1642 r. odbył się jego ingres. Sam wybór patriarchy był nieco nietypowy i dotychczas nie znany na Rusi, bowiem po dosłużeniu trzykrotnie molebna przed ikoną Włodzimierskiej Matki Bożej ciągnięto trzykrotnie losy spośród sześciu kandydatów, aż wybrano tego jedyne⁸⁰.

Patriarcha Josif pochodził z Włodzimierza. Na temat jego młodości historycy cerkiewni wiedzą niewiele. Faktem jest to, że momencie wyboru go na patriarchę był przełożonym monasteru św. Szymona. W dziejach patriarchatu zapisał się jako człowiek jeszcze bardziej niezdecydowany i słaby, niż jego poprzednik patriarcha Joasaf, „gotowy milczeć tam, gdzie należałoby protestować” – jak określają go historycy Cerkwi⁸¹. Cechy te wykorzystywali przedstawiciele zarówno władzy świeckiej, jak i duchowieństwo oraz bliscy z otoczenia patriarchy. Przykładem tego może być chociażby „Soborowe Ułożenije” (1649 r.) cara Aleksego⁸², w któ-

⁷⁹ *Pod patriarchszym omoform...*, s. 12 – 13.

⁸⁰ Por. Makary, *Istorija Russkoj Cerkwi*, VI, str. 325 – 327.

⁸¹ A. P. Dobroklonskij, *Rukowodstwo...*, s. 326.

⁸² Car Aleksey Michajłowicz wstąpił na tron w 1645 r. będąc jeszcze bardzo młodym, niedoświadczonym i ustepliwym człowiekiem, o miękkim charakterze, zdolnym bardzo silnie przywiązywać się do ludzi go otaczających. P. W. Znamienskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*,

rym oprócz spraw chłopów ograniczono w znacznym stopniu prawa patriarchy i władzy cerkiewnej. Josif nie zajął wówczas stosownego stanowiska, lecz dopiero w 1650 r. „monasterski prikaz” zawierał świadectwo tego niezadowolenia. Inicjatywa dotycząca spraw cerkiewnych stopniowo zaczęła odchodzić od patriarchy w stronę cara, a tym samym w ręce nowgorodzkiego metropolity Nikona, i moskiewskich protopopów Neronowa i Wonifatiewa – opiekuna duchowego panującego cara.

Wykształcenie teologiczne patriarchy było znikome⁸³. Po wstąpieniu na patriarchszy tron Josif zwrócił się do duchowieństwa i wiernych z pouczeniem, które w niedługim czasie zostało rozesłane po całej Rosji. Pouczenie to, będące pewnego rodzaju dziełem literackim, składa się z trzech części, których adresatami są: biskupi, car i bojarzy (nazwani przez patriarchę – „księciem i sędziami świata”) oraz duchowieństwo. Jego treść zawierała przypomnienie o powołaniu kapłańskim, odpowiedzialności duchowieństwa przed Bogiem, o konkretnych obowiązkach duchownych oraz wskazówki współczesnym dotyczące życia duchowego.

Ciekawym jest to, że Josif w niedługim również czasie, po objęciu władzy patriarchalnej, rozpoczął polemikę o kwestii wiary z luteranami. Jego oponentem był pastor Mateusz Filgoberg, który przyjechał do Moskwy na początku 1644 r. wraz z duńskim księciem Waldemarem, przyszłym mężem córki cara Michała Fieodorowicza – Ireny. Był to w pewnym sensie ekumeniczny dialog prowadzony przez patriarchę z punktu obrońcy prawosławia. Podczas pobytu duńskiego księcia w Moskwie pojawił się, a właściwie na nowo odżył problem małżeństwa z inowiercami. Zatwardziałość psychologiczna władzy cerkiewnej, po doświadczeniach okresu smuty, doprowadziła do całkowitego odrzucania wyznawców innych religii, czego rezultatem były w konsekwencji postanowienia cara Aleksego Michajłowicza ograniczające swobodę praw ludności innych wyznań.

W czasach patriarchy Josifa, podobnie jak i jego poprzedników, nie brakowało wysławiania cudotwórczych ikon oraz relikwii świętych. W 1645 r. kanonizowani księcia Jerzego Wsiewłodowicza, w 1649 r. zostały znale-

s. 232-233, uważa, iż mógł on równie silnie przywiązać się do osoby patriarchy jak młody car Michaił do swego ojca Filareta i zawierzyć mu władzę, lecz Josif znacząco różnił się od Filareta. Nie był zdolnym kierować carem, otoczonym wpływowymi osobami. W wielu kwestiach stricte cerkiewnych można zaobserwować nieudolność władzy patriarchy i wpływy patriarchalnych diakonów i duchowieństwa.

⁸³ A. Kartaszew, *Oczerki...*, s.112.

zione relikwie św. Cyryla nowojezierskiego, w 1652 r. - prepodobnego Sawwy storozewskiego i św. księcia Daniela moskiewskiego, 5 kwietnia tegoż roku do Moskwy przeniesiono relikwie patriarchy Hioba. W miejscowości Dalsze Kuźniecy w 1647 r. objawiła się cudotwórcza ikona Matki Bożej z Niewiastami niosącymi wonności do Grobu Pańskiego, a na miejscu jej objawienia wybudowano cerkiew.

Wiele uwagi poświęcał patriarcha duchowemu wychowaniu, stąd też w 1648 r. z jego błogosławieństwa w Moskwie przy monasterze andronikowym otwarto duchowną szkołę pod nazwą „Rtiszczewskoje Bractwo”, o którym dokładniej mowa będzie w następnej części pracy.

W I połowie XVII w. dzieje Rosji i Ukrainy⁸⁴, sploty się bardzo silnie ze sobą. Dlatego też historii kraju znad Dniepru należałoby poświęcić kilka zdań. Przyłączenie ziem południowo ruskich do Polski stało się niewątpliwie ważnym momentem w dziejach Ukrainy. Jednak dalsze działania Polski i Kurii Rzymskiej prowadzące do unii brzeskiej w 1596 r. doprowadziły w konsekwencji do sojuszu prawosławia z Kozakami i wspólnych poszukiwań kontaktów z zagranicą – przede wszystkim z Rosją. Tego typu działania nie przeszkodziły też Kozakom w okresie wojen polsko-moskiewskich stać po stronie polskiej i dokonywać gwałtów na ludności ruskiej. Nieprzeciętnie utalentowany polityk i żołnierz ukraiński Bohdan Chmielnicki, wyciągając wnioski z błędów kozackiej przeszłości, zwrócił swój wzrok ku Moskwie widząc w niej przyszłego sojusznika w walce z Rzeczypospolitą. W czerwcu 1648 r. wysłał pismo do cara Aleksego Michajłowicza prosząc o opiekę i zapraszając na osierocony polski tron⁸⁵. Kiedy w 1651 r. na ziemskim soborze, poruszono kwestię przyłączenia Ukrainy do Rosji, patriarcha opowiedział się za koniecznością zrealizowania tego przedsięwzięcia.

Josif zmarł 15 kwietnia 1652 r. Nie bez znaczenia dla dalszych lo-

⁸⁴ Po raz pierwszy nazwa ta pojawia się w opisach wydarzeń 1111-1200 r. w tzw. latopisie kijowskim. W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 9-11. Jeszcze w średniowieczu Ukrainami nazywano w Moskwie, na Litwie, a także w Polsce pogranicza terytorialne państwa, jego kresy. Dopiero w XVI w. pojawia się nazwa Ukrainy, jako nazwa własna, dla oznaczenia kraju położonego po obu stronach Dniepru w jego środkowym i dolnym biegu. W pierwszej połowie XVII w. w skład Ukrainy nie wchodziły takie ziemie, jak Wołyń, Podole czy Ruś Czerwona. W drugiej połowie XVII w. coraz wyraźniej mówić można o narodowości ukraińskiej i języku.

⁸⁵ Z. Wójcik, *Historia ...*, s. 130; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 74-98.

sów Rosyjskiej Cerkwi miał fakt, że patriarcha Josif starzejąc się i tracąc znaczenie w kręgach cerkiewnych nie był w stanie wpłynąć, na ciesząc się coraz większym uznaniem „Krużok Rewnitielej Błagocestija”, ani też wstrzymywać jego działalność. Z drugiej jednak strony sam nie chciał podporządkować się jego przedstawicielom w osobie Wonifatiewa, Nikona, Neronowa. Josif uważał tych ludzi za samowolnych, nie liczących się z jego opinią – jako patriarchy. Dlatego też ze wszelkimi miarą starał się o ile to było możliwe opóźniać i wstrzymywać wszelkie propozycje i projekty, które wychodziły z tego kręgu, nawet wówczas gdy były one w pełni zgodne z prawem i korzystne dla spraw cerkiewnych, jak miało to na przykład miejsce na soborze 1649 r.⁸⁶ Pod koniec swego życia patriarcha stracił wpływ na sprawy Cerkwi. Zdawał sobie doskonale z tego sprawę, że car na jego miejsce wybierze innego patriarchę z kręgu „rewnitielej”⁸⁷.

Istnieją różne opinie na temat sympatii cara i otoczenia patriarchy co do jego osoby. Jedne źródła podają, iż śmierć jego była szczerze opłakiwaną przez cara i jego otoczenie⁸⁸, tworząc pewien patos wokół jego osoby. Inni historycy mówią o niechęci do patriarchy Josifa. Śmierć patriarchy otwierała drogę w stronę jego przyszłego następcy.⁸⁹

Patriarcha Josif wyniesiony został na piedestał przez staroobrzędowców, jako ostatni spośród patriarchów na Rusi. Za jego czasów wydrukowano wiele liturgicznych ksiąg, pozbawionych korekt oraz przestrzegano srogo cerkiewne obrzędy: żegnanie się dwoma palcami, używanie siedmiu prosfor do liturgii, wielokrotne, usilne alleluja, itd. W rzeczywistości było to jednak przesadne przypisywanie mu zasług, gdyż Josif ze względu na swój podeszły wiek i często doskwierające choroby niewiele uczynił w tych kwestiach, a był jedynie kontynuatorem przejętych zasad, których niestety nie zdążył doprowadzić do końca. Zakończenie reform zapoczątkowanych przez Josifa przypadło w udziale jego przyszłemu następcy Nikonowi.

⁸⁶ *Czelobitna patriarchy Josifa 1649 g, III, carju Alekcieju Michajłowiczu na carskiego duchownika protopopa Stiefana Wonifatiewa s żałoboj czto Stiefan publiczno ponosił brannymi słowami jego patriarcha i wies' swiaszczennyj sobor* [w:] N. Kaptierjew, *Patriarch Nikon i jego protivniki w dziele isprawlenija cerkownych obrjadów*, Moskwa 1887, wyp. I, Nr 1, s. 165-166; *Diejanija Moskovskiego Cerkownogo Sobora 1649* [w:] S. A. Biełokurov, *Iz duchownoj żyzni moskovskiego obszczestwa XVII w.*, Moskwa 1902, s. 29-52.

⁸⁷ N. Kaptierjew, *Patriarch Nikon...*, s.158.

⁸⁸ *Pod patriarszym omoforom...*, s. 13.

⁸⁹ A. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s.133.

PATRIARCHA NIKON (1652-1658)

Osoba patriarchy Nikona jest centralną postacią niniejszej pracy, dlatego też wymaga nieco dokładniejszej analizy biograficznej. Historycy stosunkowo mało uwagi poświęcają okresowi młodości Nikona. Jedy-
nym z pierwszych biografów Nikona był jego współpracownik od czasu przebywania na nowgorodzkiej metropolii - N. K. Szeszurin⁹⁰. Co praw-
da istnieją różne opinie co do treści tej biografii, na przykład S. M. Sołowi-
wów uważa je za tendencyjne a N. Subotin zaś odnosi się do niego z peł-
nym zaufaniem⁹¹. Pomimo wielu wątpliwości dzieło Szeszurina jest uwa-
żane za jedyne wiarygodne źródło informacji o okresie dzieciństwa i mło-
dości przyszłego patriarchy⁹².

Nikon urodził się w maju 1605 r., we wsi Wieldemanowej, w okoli-
cach Niżnego Nowogrodu. Jego rodzice Mina i Mariam byli pochodze-
nia chłopskiego. Podczas chrztu chłopcu nadano imię Nikita, na pamiąt-
kę perejaśławskiego cudotwórcy, którego pamięć Cerkiew czci 24 maja.
Po śmierci matki ojciec Nikity ożenił się ponownie. Macocha pałała wielką
nienawiścią do chłopca i niejednokrotnie próbowała go zabić. Faktycz-
nym wychowaniem Nikity zajmował się ojciec.

Pewnego razu po powrocie do domu Nikita uświadomił sobie, że za-
czął zapominać treść Pisma Świętego. Fakt ten spowodował, że młody
chłopak udał się do żółtowodskiego monasteru św. Makarego. Ihumen
monasteru pozwolił mu w nim zamieszkać. Nikita bardzo lubił cerkiew-
ne nabożeństwa i śpiew. N. Szeszurin opisuje w sposób bardzo legendar-
ny lata młodości Nikity, jego spotkanie z Tatarem, który przepowiedział
mu, że będzie „wielkim Panem Rosyjskiego Królestwa”⁹³. Po śmierci
ojca Nikita pozostawił monaster, ożenił się, przyjął święcenia kapłań-
skie, a następnie przeniósł się wraz z żoną do Moskwy. W małżeństwie
przeżył 10 lat, mając trójkę dzieci. Żadne jednak z nich nie przeżyło okresu
niemowlęcego, odchodząc wcześniej z tego świata. Według słów Szeszu-

⁹⁰ N. K. Szeszurin, *Izwiestije o roždienii i żyzni swiatiejszegi Nikona patriarcha moskow-
skiego i wsieja Rusi*, Moskwa 1997.

⁹¹ S. M. Sołowiów, *Soczynienija*, Moskwa 1990, IV, s. 328 - 329; N. Subotin, *Dieło
patriarcha Nikona- istoriczskoje izsledowanije po powodu t. XI Istorii Rossii* Sołowiowa,
Moskwa 1862, s. 5-7.

⁹² S. W. Łobaczew, *K woprosu ranniej biografii patriarcha Nikona*, www.spbumag.nw.ru.

⁹³ N. K. Szeszurin, *Izwiestije...*, s.7.

rina Nikita widząc „marność świata tego oraz nietrwałość i zmienność” zaczął namawiać żonę do wstąpieniu do monasteru.

W marcu 1636 r., po pożarze w dzielnicy Kitaj-goroda, w Moskwie miał miejsce bunt, w którym uczestniczyły niemal wszystkie warstwy społeczeństwa ruskiego. Atmosfera buntu udzielała się również wśród parafian, którzy zakłócając nawet porządek nabożeństwa. Również wśród duchowieństwa nastąpił upadek moralności. Coraz częściej spotykane były przykłady lenistwa i pijaństwa. Inną przyczyną, z powodu której Nikita postanowił udać się do monasteru było jego nieudane małżeństwo. Niejednokrotnie przyczynami, dla których wybierano życie monastyczne były: bieda, starość lub nieszczęścia rodzinne. Wszystkie te względy wpłynęły na decyzję Nikity szukającego spokoju i samotności⁹⁴. Nikita wstąpił do Anzierskiego Skitu, gdzie złożył śluby zakonne z imieniem Nikon i przebywał pod opieką duchową założyciela skitu – starca Eleazara. Z jego polecenia w 1620 r. Nikita założył na sąsiedniej wyspie monaster. Anzierski Skit otaczany był wielkim szacunkiem carskiej rodziny podobnie jak sama osoba starca⁹⁵. G. P. Gunin w postępowaniu Nikona dopatruje się chęci szybkiego dojścia do kariery⁹⁶. S. W. Łobaczew neguje takie motywy działania wyjaśniając, że życie monastyczne na Wyspach Anzierskich było pełne wyrzeczeń, a droga do kariery w ówczesnych czasach mogła jedynie przebiegać przez monaster sołowiecki. Jednak po to, aby tam się dostać trzeba było mieć spore zaplecze finansowe lub koneksje⁹⁷.

W Skicie Anzierskim żyło 12 braci, którzy mieszkali w celach oddalonych jedna od drugiej w dużej odległości. Bracia zbierali się w soboty na całonocne nabożeństwa i następnego dnia rozchodzili się po celach do następnej soboty lub święta⁹⁸. Nikon przeżył w nim trzy lata. Po wydarzeniach związanych z otrzymaniem pieniędzy od cara Aleksieja na monaster i konflikcie ze starcem Eleazarem, Nikita opuścił skit⁹⁹. W niewielkiej łódce wraz z towarzyszem – synem biednej wdowy, płynął w stronę lądu, kiedy rozszalała się burza. Z trudem udało im się ocaleć

⁹⁴ S. W. Łobaczew, *K woprosu...*, s. 57.

⁹⁵ G. P. Gunin, *Patriarch Nikon i Eleazar Anzierskij [w:] Drevnierusskaja kniżnost': Po materialam Puszkinskogo doma*, Leningrad 1985, s. 232- 233.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 234 – 235.

⁹⁷ S. W. Łobaczew, *K woprosu...*, s. 59.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 60.

⁹⁹ N. K. Szeszurin, *Izwestije...*, s. 13-14.

zatrzymując się w pobliżu wyspy Kij, niedaleko ujścia Onegi. Już jako patriarcha na tym miejscu polecił wybudować „Krestnyj Monaster” na pamiątkę tego wydarzenia. Następnie Nikon udał się piechotą do monasteru korzeozierskiego. Tam, z błogosławieństwa przełożonego, ponownie rozpoczął trud życia monastycznego w samotności. Trzy lata po śmierci przełożonego, w 1643 r., bracia monasteru wybrali go ihumenem.

W 1639 r. do monasteru korzeozierskiego przybywa oprócz Nikona jeszcze dwóch mnichów, którzy w przyszłości odegrają ważną rolę w jego życiu – Borys Wasiliewicz Lwow, z imieniem zakonnym Bogolep¹⁰⁰ i jego brat Grigorij, późniejszy diak Dumy, który pod koniec swojej kariery stał się najbardziej wpływową osobą w państwie¹⁰¹. Równie ważną osobą w historii tego monasteru był pustelnik Nikodem, który 36 lat przeżył w samotności i był ogromnym autorytetem dla braci. Niedługo przed swoją śmiercią we śnie objawił mu się moskiewski święty metropolita Aleksiej i Dionizy archimandryta monasteru św. Trójcy. Bogolep szanując trud i postać starca opisał jego życie i cud jaki miał miejsce tuż przed jego śmiercią. Nikon, który tak bardzo cenił życie w samotności, w oczach braci monasteru stał się naśladowcą starca Nikodima i z czasem, uważany był za równie popularną postać co sam święty starzec¹⁰².

Lata sprawowania przez Nikona władzy przełożonego Kkorzeozierskiej Pustyni były okresem rozkwitu monasteru. W 1646 r. Nikon pojechał do Moskwy w sprawach związanych z pomocą finansową dla monasteru. Dzięki Bogolepowi zetknął się z wpływowymi ludźmi z otoczenia cara, jak również samym carem. Młody car przy pierwszym spotkaniu zapragnął mieć Nikona przy sobie w Moskwie¹⁰³. W dniu 15 marca 1646 r. Nikon otrzymał carską gramotę, w której wzywano go ponownie do Moskwy, by został tam archimandrytą monasteru nowospaskiego. Z powyższego wynika, że nie sława starca Eleazara, a szerokie kontakty Bogolepa otworzyły Nikonowi „wrota do carskiego pałacu”¹⁰⁴.

Car zlecił Nikonowi przybywanie w każdy piątek do pałacowej cerkwi na nabożeństwo, a po zakończeniu zostawał na długie rozmowy

¹⁰⁰ Imię Bogolepa wspominane jest wielokrotnie w historii dotyczącej pierwszych lat rozłamu Cerkwi i Staroobrzędowców.

¹⁰¹ S. W. Łobaczew, *K woprosu...*, s. 62-63.

¹⁰² N. K. Szeszurin, *Izwestije...*, s. 15-16; S. W. Łobaczew, *K woprosu...*, s. 64.

¹⁰³ A. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s. 135.

¹⁰⁴ S. W. Łobaczew, *K woprosu...*, s. 65.

z carem. Wielokrotnie wstawiał się za różnym sprawami i każda prośba wychodząca z jego ust był przez cara wypełniana. Sława o Nikonie jako dobrym obrońcy szybko rozprzestrzeniała się po Moskwie. Bez przerwy otrzymywał najrozmaitsze prośby o poradę w różnych sprawach. Do Nikona zwracali się nie tylko prości ludzie, ale również bojarzy, a nawet duchowni – protopopi Stefan Wonifatiew i Iwan Neronow.

Trzy lata później, w 1649 r., z woli cara patriarcha Josif uczynił go metropolitą nowgorodzkiem, na miejsce Affonia, który był już w podeszłym wieku. Kiedy Nikon przybył do Affonia, żyjącego w nowospaskim chutynskim monasterze, aby prosić go o błogosławieństwo, starzec odpowiedział: „ty mnie błogosław”. I spory nastały między nimi, kto kogo ma błogosławić. W końcu jednak Affoni rzekł: „błogosław mnie patriarcho”, na co Nikon odpowiedział: „nie ojczy święty, ja grzeszny metropolita, a nie patriarcha”. Starzec zaś odrzekł: „Będziesz patriarchą, a teraz mnie błogosław”¹⁰⁵.

Paweł z Aleppo, przebywający razem z patriarchą antiocheńskim Makarym na Rusi, opisując w swych wspomnieniach z podróży wizytę w Nowgorodzie, o tamtejszej metropolii napisał, że terytorialny jej zasięg przekracza 2000 wiorst, a samemu metropoliecie podlega 400 monasterów i 2000 duchowieństwa, a władza i bogactwo metropolity przekraczają możliwości wojewody¹⁰⁶. I choć dane te są znacznie zawyżone należy podkreślić, że w połowie XVII w. nowgorodzka metropolia zajmowała rzeczywiście bardzo duże terytorium, przy czym sam metropolita w cerkiewnej hierarchii zajmował drugie miejsce po patriarche¹⁰⁷. Chirotonia Nikona na metropolitę nowogrodzkiego odbyła się 9 marca w obecności dwóch patriarchów moskiewskiego Josifa i jerozolimskiego Paisjusza. Nie ma żadnych podstaw – pisze S. Łobaczew – by inicjatywę uczynienia Nikona metropolitą przypisywać patriarche Paisjuszowi, bowiem wizyta jego na Rusi dotyczyła, podobnie jak wcześniejsze jego poprzedników, jałmużny. Uczynienie zaś Nikona metropolitą stało się początkiem odnowienia archijerejskiego korpusu, zaplanowanego przez duchow-

¹⁰⁵ N. K. Szeszurin, *Izwiestije...*, s. 19-20.

¹⁰⁶ *Putieszestwie Antiochijskiego patriarcha Makarija w Rossiju w połowinie XVII wieku opisannoje jego synom, archidiakonom Pawłom Alepskim.*, Moskwa 1896; S. W. Łobaczew, *Nowgorodskij period diejatielnosti patriarcha Nikona* [w:] *Matieriały naucznoj konfierenciji „Istoria prawosławija w Rosii: ludi, fakty, istoczniki*, Sankt Pietierburg 1995, s. 22-36.

¹⁰⁷ S. W. Łobaczew, *Nowgorodskij period...*, s. 23.

nika cara Stefana Wonifatiewa, zaraz po konflikcie z patriarchą Josifem¹⁰⁸.

Również w 1649 r. car Aleksy wydał wspomnianą wcześniej „Ułożeniu Gramotu”, która zawierała tendencyjne stanowisko państwa skierowane ku sekularyzacji cerkiewnych majątków i ograniczeniu przywilejów sądowych Cerkwi. Wśród cerkiewnej hierarchii jedynie Nikon był w stanie okazać swoje niezadowolenie z tego powodu i teologicznie wyjaśnić dalszy cel swojej cerkiewnej służby¹⁰⁹. Car dał Nikonowi szereg przywilejów, wyjmując go jak gdyby spod obowiązujących zasad, sformułowanych w „Ułożeniu”¹¹⁰. Te pełnomocnictwa i przywileje daleko przekraczały możliwości, z jakich mógł korzystać patriarcha. Nikon miał między innymi prawo sądu cerkiewnego nad całą ludnością podległą mu metropolii, prawo wyższego nadzoru w nowgorodzkiem rejonie nad sądem państwowym.

W okresie piastowania stanowiska metropolity Nikon srogo przestrzegał programu „Rewnitielej Błagocestija”¹¹¹. Realizacja tego programu dotyczyła takich działań z jego strony, jak: nadzór nad dokładnym przestrzeganiem przez duchowieństwo cerkiewnego ustawu, rozwój działalności charytatywnej – pomoc finansowa niezamożnym, odwiedzanie chorych, więźniów, budowa czterech placówek dobroczynnych, które zajmowały się wydawaniem posiłków, opieką itp. (w okresie głodu karmiono około 300 osób dziennie w każdej z nich). Często wygłaszał wśród ludu pouczenia moralne, co dla ówczesnych czasów było zjawiskiem stosunkowo rzadkim i nietypowym. Nie szczędził również kar dla tych spośród duchowieństwa, którzy na to zasługiwali. Takie postępowanie nie przysparzało mu oczywiście popularności wśród mieszkańców Nowgorodu.

Jako miłośnik liturgicznej strony nabożeństw bardzo uroczyście, z wielkim dostojenstwem je celebrował. Zabronił praktyki we wszystkich nowgorodzkich cerkwiach wielogłosowego śpiewu, wprowadzając śpiew jednogłosowy. Jak widać podczas zaledwie kilku lat służby na nowgorodzkiej katedrze przyszło mu przejawić cały swój potencjał i siłę charakteru oraz woli. Nikon również kontynuował prace remontowe i bu-

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 23-24.

¹⁰⁹ A. Kartaszew, *Oczerki...*, II, s.135.

¹¹⁰ *Ułożenie* stało się zapowiedzią przyszłej sekularyzacji ziemskiej z 1764 r. W 1653 r. patriarcha Nikon wystąpił z jawną ideową walką przeciw niemu, drukując swoją znamionną Kormczą.

¹¹¹ S. W. Buszujew, *Istoria Gosudarstwa Rossijskogo. Istoriko bibliograficzeskije oczerki XVII-XVIII wiekow*, Moskwa 1994, s. 180.

dowlane związane z powstawaniem nowych metropolitalnych pomieszczeń. Planował także dokonać pewnej przebudowy wnętrza soboru według greckich wzorców¹¹². Jako pierwszy spośród metropolitów dokonał przypisu monasterów do domu sofijskiego, przy czym w latach 70-80-tych XVII w. takie działania stały się już coraz częstsze¹¹³.

W 1650 r., podczas buntu ludowego, wystąpił w obronie wojewody Chilkowa, przeklinając przywódców powstania przez co zresztą wywołało natychmiastową reakcję buntowników. Metropolita został pobity. Niedługo po tym incydencie kilkakrotnie publicznie strofował buntowników, aby okazali pokorę. Kiedy pod koniec kwietnia, w celu opanowania buntu i przeprowadzenia śledztwa zbliżały się wojska moskiewskie księcia Chowanskiego, buntownicy wraz z całymi rodzinami przybiegali do Nikona prosząc o wstawiennictwo¹¹⁴. Nikon stał się obrońcą pokojowego zakończenia konfliktu. W wyniku rozwoju dalszych wypadków związanych z próbą opanowania buntu w innych miastach Rusi, pod koniec czerwca władze państwowe zwołały sobór ziemski, na którym podjęto decyzję cofnięcia wojsk Chowanskiego z Pskowa i wysłania ponownie do Nowgorodu, do Pskowa zaś udało się poselstwo wraz z przedstawicielami duchowieństwa. Na początku sierpnia Nikon wysłał do cara list, w którym przekonywał go o konieczności ogłoszenia amnestii dla pskowskich buntowników, jeżeli złożą przysięgę na wierność cara. Takie miłosierdzie – pisze Łobaczew¹¹⁵ – ze strony metropolity było podyktowane prostym politycznym rozrachunkiem, niemniej jednak miało ogromne znaczenie dla dalszej politycznej kariery Nikona i znalazło w niedługim czasie w niej odbicie. Po przyjeździe do Moskwy metropolita został zasypyany wieloma darami i otrzymał wiele pełnomocnictw. W zakres jego obowiązków dostały się sprawy, które faktycznie odnosiły się do kompetencji władzy świeckiej. Ten przywilej stał się kolejnym stopniem w jego drodze do patriarchatu.

Miedzy carem a metropolitą przyjaźń coraz bardziej zacieśniała się. Nikon umiał dostosować się do sytuacji, i przewidzieć ich następstwa. Starał się jak najbardziej usposobić do siebie cara, nie tyle w osobi-

¹¹² S. W. Łobaczew, *Nowgorodskij...*, s.25.

¹¹³ *Ibidem*, s.27.

¹¹⁴ A. P. Dobroklonskij, *Rukowodstwo...*, s.329.

¹¹⁵ S. W. Łobaczew, *Nowgorodskij...*, s. 30-31.

stych kwestiach ile dla dobra Cerkwi w ogóle.¹¹⁶ Podczas odnalezienia relikwii św. Sawy storożewskiego, Nikon podsunął carowi Aleksemu myśl o stworzeniu swego rodzaju apoteozy prawosławia poprzez przeniesienie do soboru Zaśnięcia relikwii trzech moskiewskich hierarchów: metropolite Filipa II oraz patriarchów Jonasza i Hermogena – męczenników, którzy stanęli w obronie chrześcijańskiej prawdy i ojczyzny, niesprawiedliwie prześladowanych przez władze państwowe. W 1652 r. car wysłał Nikona do monasteru sołowieckiego z carską gramotą, zawierającą, co ciekawe, w swojej treści przejaw pokory władzy carskiej przed obliczem Cerkwi¹¹⁷.

W czasie podróży Nikona do monasteru sołowieckiego w Moskwie zmarł patriarcha Josif. Formalnymi kandydatami na patriarchę byli: metropolita rostowski Warłaam, biskup uglicki Antoni i Nikon. Członkowie „Krużka Rewnitielej”, do którego należał również Nikon wystawili kandydaturę protopopa Stefana Wonifatiewa – carskiego duchownika. Ten jednak dyplomatycznie i mądrze wycofał się wskazując kandydaturę Nikona, jako jedyne przypadające woli cara. Po powrocie z Sołowków na prośbę cara i duchowieństwa Nikon zgodził się zostać wybranym na katedrę patriarszą.

¹¹⁶ S. W. Buszujew, *Istoria Gosudarstwa...*, s.181.

¹¹⁷ P.F. Nikolajewskij, *Putieszestwije nowgorodskogo mitropolita Nikona w Sołowieckij monastyr za moszczami swiatitiela Filippa* [w:] *Christijanskije Cztenija*, cz. I, nr 3-4, 1885, s. 284-335; D. F. Połozniew, *Kanonizacja mitropolita Filippa w idiejnoej borbie za uproczenije awtoriteta cerkwi w sieredinie XVII wieku* [w:] *Cerkow, Obszczestwo i gosudarstwo w feodalnoj Rossii – sbornik statiej pod obszczej red. A. I. Klibanowa*, Moskwa 1990, s. 283-293.